

SELÇUKLU FETRET DEVRİNDE TÜRKMEN EMİRLERİ'NİN ROLLERİ VE MÜSTEBİD FAALİYETLERİ

*The Roles and Despotic Activities of the Turkmen Emirs in the
Seljuk Interregnum Period*

Hakan ÖZKAYA*

Makale Geliş Tarihi: 09.12.2021

Makale Kabul Tarihi:14.03.2022

Özet

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 117 yıllık uzun sayılmayacak hâkimiyet dönemine rağmen Türk tarihi içinde birçok bakımdan oldukça derin izler bırakmış önemli bir siyasi teşekküldür. Türklerin Orta Asya'nın bozkır kemerinden İran vahasına doğru akması ve sonrasında Anadolu'ya geçişini organize etmeleri yaptıkları en önemli faaliyetlerden biridir. Kurdukları medreseler vasıtasıyla İran kültürü üzerinden alınan İslâm inancının kitabi yönüyle temas kurulmasını sağlamaları öne çıkan bir diğer önemli etkinlik alanıdır. Öte yandan yerleşik bir kültüre sahip İran coğrafyasında ekosistemin, ordu yapısının ve yönetim hiyerarşisinin bu yeni düzene uyarlamaya çalışmaları başka bir tarihsel bir olgu olarak göze çarpmaktadır.

Ama tüm bu değişimler devlet için oldukça sancılı ve zor bir geçiş sürecine neden oldu. Özellikle iktâ ve gûlam sistemiyle birlikte yeni bir kimlik inşa sürecine giren ordu yapısı bu dönemin en kırılgan dinamiğine sahipti. Zira demografik yapısı çoğunlukla göçebe Oğuzlara dayanan Selçuklu Devleti'nde ordu kuvvetleri büyük oranda Türkmen emîrlерinin önderlik ettiği askeri vesayetin kontrolü altındaydı. Dolayısıyla merkezi bir ordunun kurulması bu vesayete karşı dengeleyici hatta üstünlük kuracak bir güç tabanı meydana getirdi. Melikşah döneminde bu değişim çabaları yavaş ama hükümdarın otoritesini sarsacak bir gelişmeye zemin oluşturmayacak şekilde yaşandı. Fakat Melikşah'ın ölümüyle birlikte ortaya çıkan taht kavgaları bu dönüşümü sarsıcı bir şekilde sekteye uğrattı. Türkmen Emîrleri, kaybettikleri prestijlerini yeniden kazanmak adına bu mücadelelerin içinde yer aldılar ve Selçuklu fetret devrinin seyrini belirleyen ana aktörler olarak ön plana çıktılar.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu Devleti, Değişim, Ordu, Türkmen Emîrleri.

Abstract

The Great Seljuk Empire is an important political entity that has left deep traces in Turkish history in many respects, despite its 117 years of domination. One of the most important activities of the Turks is the flow of Central Asia from the steppe belt to the Iranian oasis and then organizing their transition to Anatolia. Another important area of activity is the establishment of contact with the book side of the Islamic faith, which was taken over the Iranian culture through the madrasahs they established. On the other hand, the efforts of the ecosystem, army structure and administrative hierarchy to adapt to this new order in Iran, which has a settled culture, stands out as another historical phenomenon.

But all these changes caused a very painful and difficult transition period for the state. In particular, the army structure, which entered the process of building a new identity with the ıkta and ghulam system, had the most fragile dynamics of this period. Because in the Seljuk State, whose demographic structure was mostly based on nomadic Oghuzs, the army forces were largely under the control of the military tutelage led by the Turkmen emirs. Therefore, the establishment of a centralized army created a power base that would balance and even prevail against this tutelage. During the reign of the Malik Shah, these efforts for change took place slowly but in a way that did not create a basis for a development that would undermine the authority of the ruler. However, the throne struggles that emerged with the death of Malik Shah disrupted this transformation in a shocking way. Turkmen emirs took part in these struggles in order to regain their lost prestige and came to the fore as the main actors that determined the course of the Seljuk interregnum.

Key Words: Seljuk State, Change, Army, Turkmen Emirs

Giriş

Selçuk Bey'in 960 yılında Cend şehrine yaptığı göç hareketi sadece yeni bir devletin inşa sürecini başlatmadı; aynı zamanda Türk tarihini birçok bakımdan etkileyecek yeni gelişmelere zemin hazırladı. Bu dönemde Hazarlar yıkılmış, Oğuz Yabgu Devleti zayıflamaya başlamıştı. Karahanlılar dışında bir Türk devleti bulunmuyordu. Dolayısıyla kalabalık Türkmen boyları teşkilatsız bir şekilde Orta Asya bozkırlarında dolaşıyorlardı. Selçuk Bey'in yeni bir güç merkezi olarak öne çıkması bu Türkmen boylarının Cend şehrine doğru akmasını beraberinde getirdi. 1040 Dandanakan zaferi ile birlikte Selçuklu ileri gelenlerinin ve Türkmen emirlerinin diğer göçebe topluluklar arasında şöhretlerini artırmaları, yeni katılımların artmasına neden oldu. Yeni geniş otlaklar bulma isteği, buldukları bölgede devam eden siyasi kargaşa ortamından uzaklaşma ihtiyacı, beyler arasındaki çıkar çatışmaları, fakir zümrelerin özellikle yağma geleneğiyle birlikte zenginleşme arzuları, yerleşik dünyanın nimetlerinden istifade etme isteği gibi etmenler, göçebe Türkmenlerin gruplar halinde Selçuklu topraklarına akmasını sağlamaktaydı. Türkmenlerin belli aralıklarla devam eden bu göçleri, Selçuklu idari yönetimi üzerinde göçebe telakisinin giderek ağırlaşmasına neden olurken aynı zamanda devletin demografik ve askeri çeşitliliğini de zenginleştirmekteydi.

Tuğrul ve Çağrı Beylerin bu kalabalık Türkmen kabilelerini iyi bir şekilde organize etmeleri gerekiyordu. Ancak aşmaları gereken çok ciddi problemler söz konusuydu. Öncelikle kalabalık Türkmen nüfusu için çadırlarını kurabilecekleri ve hayvanlarını otlatabilecekleri güvenli ve sulak bir alan bulma ihtiyaçları vardı. Fakat buldukları merkez bu soruna bir çözüm üretmiyordu. Bundan dolayı daha geniş ve bereketli topraklar bulmak adına harekete

geçmek zorunda kaldılar. Böylece Orta Asya'nın kurak vahalarından İran'ın geniş ovalarına doğru bir seyir izlediler. Bunun için öncelikle rakip Gazneli hanedanlığının askeri üstünlüğüne son vermeleri gerekti. Fakat Selçuklu ailesi için aşılması gereken asıl kriz, göçebe Türkmen kitlelerinin yerleşik İran kültürü ile uyumlu bir işbirliği içerisinde hareket etmelerini mümkün kılmaktı. Zira bu kadar kalabalıklaşan bir topluluğu göçebe teamüllere göre sevk ve idare etmek zor olduğu gibi bunun sürekliliğini sağlamakta imkânsızdı. Devletin başına geçen Tuğrul Bey Türk tarihinin bu çarpıcı geçiş süreçlerinden birini çok iyi bir şekilde idare etti. Ganimet odaklı hareket eden Türkmen Emîrlere ele geçirdikleri toprakları İktâ olarak verip onlara ekonomik ve siyasi bir alan yarattı. Bu sayede kabileler federasyonunu dağıtarak merkez siyaset üzerinde oluşturabilecekleri muhtemel bir baskıyı hafifletmiş oldu. Diğer yandan İran bürokrasisi ve aristokrasisi ile dengeli bir ilişki kurarak işbirliği yapmalarını sağladı.

Öte yandan bozkırlardan yerleşik dünyanın şehirlerine yönelen hâkimiyet sahaları onları bu yeni dünya düzenine göre bir idare sistemi kurmaya zorluyordu. Bu dönemde bilhassa Tuğrul Bey'in devleti temsil eden merkezdeki kişi olması, Selçukluların geldikleri bu yeni coğrafyada kabul görülmeleri adına çok önemli bir avantaj sağlamıştı. Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve diğerlerine nazaran oluşturmaya başladıkları bu yeni düzende yerleşik dünyayla ilişkilerin ve kurumsallaşmış devlet yapısının öneminin daha fazla farkındaydı. Ancak bu geçiş sürecini keskin bir dönüşümle gerçekleştirmek gibi politik bir önceliği söz konusu değildi. Tuğrul Bey, içinde buldukları vaziyetin gereğini iyi bir şekilde idrak etmiş ve dâhil olmaya başladıkları yerleşik dünya ile içinden geldikleri göçebe kültür arasında bir denge kurma siyasetini uygulamaya çalışmıştı. Nitekim bir yandan ele geçirilen Nişabur şehrinin göçebelik hükümlerine göre yağma edilmesine rıza göstermezken¹ diğer yandan da Türkmenler arasındaki birlik ve beraberliğin önemine vurgu yaparak bozkır geleneğinin yekvücut olma kaidelerini ön planda tutmaya çalışmıştı.²

Selçuklu ailesinin Cend şehrine göçünden itibaren göçebe ahali ve kültürüyle iç içe bir siyasi ve sosyal etkileşimi olmuş ve faaliyetleri bu minval üzere şekillenmişti. Ancak gözden kaçırılmaması gereken bir husus var ki, o da Selçuk Bey'in ve babası Dukak'ın Oğuz Yabgu Devleti'nde subaşı görevlerini icra ettikleri ve aslında yerleşik hayatın bir parçası oldukları ve siyasi arenada da kurumsal bir devlet yapılanmasının içinden geldikleri gerçeğidir.³ Dolayısıyla Selçuklu ailesinin bürokratik bir devlet nizamının gerekliklerine vakıf olmakla birlikte esas güç noktalarını teşkil eden göçebe Türkmenlerin dünya görüşlerini ve kültürlerini de hesaba katmaları gerekiyordu. Bu yüzden izlenecek siyaset, birbirini tanıyan ama aslında birbirinden oldukça farklı olan bu iki grup arasında sosyo-ekonomi, inanç ve siyasi

¹ Bunderî, *Zübetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, Çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara, 194, s. 63; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, çev. Tercüme Heyeti, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1987, C. IX, s. 350.

² Tesanüd öylesine önemliydi ki Dandanakan savaşından hemen sonra yapılan kengeşte, Tuğrul Beg bu tesanüdü önemini temsili olarak şöyle izah ediyordu. "... Kardeşine bir ok verdi ve dedi: 'kır!' O, onun arzu ettiği gibi, oku parçaladı. Tuğrul Beg iki oku bir araya getirdi, aynı şeyi yaptı. (Bunun üzerine) üç tane verdi, güçlükle kırdı. Oklar dört olunca kırmak imkansız oldu. Tuğrul Beg dedi ki: "Biz de tıpkı bu oklara benzeriz. Aynı ayrı olduğumuz müddetçe, biraz kuvvetli olan herkes bizi kırmağa, yenmeye kaseder; fakat bir arada olursak, kimse bizi yenemez. Eğer aramızda anlaşmazlık çıkarsa, dünya ele geçirilemez, düşmanlarımız galip olur ve hükümdarlık elden gider". Râvendî, *Râhatü'üs-Sudür ve Âyetü's-Sürür*, Çev. Ahmet Ateş, Ankara, 1957, s. 101. Şifahilikte soyut meselelerin (birlik, dayanışma, galibiyet) izahı temsilli yolla daha kolay yapılabilir. Bkz. Sait Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, s. 53-54.

³ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, Çev. Erdoğan Mercil, İstanbul, 2011, s. 20-22.

mecralarda dengeli bir ilişki bütünlüğü sağlamaktı. Bunun için en uygun formül ise hükümdarın siyasi otoritesinin tartışmasız güç kaynağı şeklinde inşa edilerek taraflar üstü bir konuma getirilmesiydi.

Selçuklular gerek geldikleri coğrafya olan İran gerekse benimsedikleri din olan İslâm ile birlikte tamda ihtiyaç duydukları bu hâkimiyet hiyerarşisini sağlama imkânına eriştiler. Zira İran kadim bir mutlak monarşi yönetim geleneğine sahipti ve İslâm ise siyasi otoriteyi Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olarak sunan bir anlayışla bezenmişti. Böylece “Yabgu” yerine siyasi otorite ile birlikte dini bir teması da sağlayan “Sultan” unvanı kullanılmaya başlanırken aynı zamanda sultan, “zill’ullahi fi’l-arz” (Allah’ın yeryüzündeki gölgesi) statüsüne de yükseltilerek zirvedeki tartışmasız hâkimiyeti sağlanmış oluyordu.⁴ Dönemin önde gelen düşünürlerinden Muhammed er-Râvendî, Selçuklu hükümdarlarını “Allah’ın yeryüzündeki vekilleri” olarak kabul etmekteydi.⁵ Yine bu tarz bir sultan hâkimiyetini meşrulaştıran hatta teşvik eden Nizâmülmülk ise Siyaset-nâme’sinde iddiasını şu gerekçeyle temellendirmekteydi: “Allah her asırda ve çağda “halk” arasından birini seçer, onu padişahlara layık ve mehde değer hünelerle süsler insanlar onun adaleti içinde yaşasınlar, emin olsunlar, daima devletinin bekasını istesinler diye, dünya işlerini ve Allah’ın kullarının huzur içinde yaşamasını ona tevdi eder, fesad, karışıklık ve fitne kapısını ona kapatır; onun heybet ve haşmetini Allah’ın kullarının gönüllerinde ve gözlerinde yerleştirir”.⁶

Selçuklular devletin yeni kurulmasının getirdiği dinamizm, sınırların genişlemesiyle artan ganimetler, İslâm dünyasındaki siyasi liderlikleri ve bölgede rakip olacak güçlü bir devletin bulunmayışı gibi nedenlerden ötürü Tuğrul Bey ve Alpaslan dönemlerinde hükmetme teamüllerini sınırlandıracak ya da sorgulayacak bir gücün mukavemetiyle uğraşmak zorunda kalmamışlardı. Alpaslan ve Melikşah dönemlerinde devletin hanedanın ortak malı olmasından kaynaklı olarak bazı taht kavgaları yaşanmışsa da bu süreç iktidar hiyerarşisini zaafa uğratacak ölçüde büyük ve derin bir siyasi kaosa neden olmamıştı. Bağdat’taki Abbasi halifesi ise dini liderliği kabul edilmekle birlikte politik manevralar yapacak siyasi bir güç alanından mahrum bırakılmıştı.⁷ Fakat Alpaslan döneminde vezaret makamına getirilen Nizamülmülk, özellikle Melikşah döneminde gerçekleştirdiği çeşitli askeri, iktisadi ve kültürel reformlarla birlikte devletin kurumsallaşmasına yönelik muazzam bir katkı yaparken aynı zamanda bu katkılarına paralel olarak devlet içinde adeta yarı bağımsız bir güç pozisyonuna erişmişti. Otuz yıl boyunca vezirlik makamını elinde tutmanın getirdiği güç ile kendisi dışında oğulları, torunları, damatları ve azatlı kölelerini de önemli mevkilere getirerek, aile ilişkileri ağı içerisinde ciddi bir güç hegemonyası meydana getirmişti.⁸ Hatta Melikşah kendisini makamından almakla tehdit ettiğinde “Devlette benimde ortak olduğumu bilmiyor musun”⁹

⁴ G.M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti’nin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Çev: İlyas Kemalov, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2007, s. 71-73.

⁵ Râvendî, *Râhatü’üs-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr*, s. 111.

⁶ Nizâmü’l-mülk, *Siyâset-nâme*, Haz: Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara, 2018, s. 8.

⁷ Omid Safi, “Religion and Politics in Saljuq Iran Neogoiating İdeogly and Religious Inquiry”, *Oxford Press*, Pakistan, 2007, s. 35.

⁸ Bündâri, *Zübtedü’n-nusra ve nuhbetü’l-usra*, s. 63; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân fi târihi’l-a’yân’da Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2011, s.79; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, X, s. 177.

⁹ Reşidüddin Fazlulah-ı Hemedânî, *Câmiu’t-tevârih*, Çev. Erkan Gökso, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 50; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi’l-mülûk ve’l-ümem*’de Selçuklular, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2014, s. 79; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, X, s. 178.

diyerek devlet içindeki gücünü ispat etmiş oluyordu. Nizamülmülk'ün ardından ise bu sefer özellikle oğulları ellerindeki askeri ve iktisadi gücün etkisiyle, ortaya çıkan taht kavgalarını körükleyecek ve yaşanacak çatışmaların önemli aktörlerinden olacaklardı. Buna rağmen Selçuklu hükümdarları devletin zirve noktasını temsil eden Melikşah döneminin sonuna kadar kendilerine bağlı çeşitli güç gruplarından, iktidarlarının meşrutiyetini sarsacak şekilde herhangi bir kuvvette maruz kalmamışlardı.

Ancak Melikşah'ın ölümü ile birlikte birkaç tarafın aynı anda tahta aday olması, daha önce hükümdarın mutlak otoritesi altında sindirilmiş bütün güç odaklarının yeniden sahaya dâhil olarak merkez otorite üzerinde etkinlik kurmalarına neden oldu. Esasında Tuğrul Bey dönemiyle birlikte başlayan kurumsallaşma faaliyetleri ve özellikle Nizamülmülk'ün siyasi, askeri, iktisadi ve kültürel alanlardaki icraatları neticesinde getirilen yenilikler, Orta çağ İslâm dünyasında uzun süre etkinliğini devam ettirmişti. Ancak bu kurumsallaşma adımları devletin esas askeri ve demografik gücünü oluşturan göçebe Oğuz Türkmenleri ile Selçuklu yönetim kademesi arasındaki ayrılıkları tetikleyen ilk ciddi gelişmeydi. Nitekim bu kurumsallaşma Selçuklu Devleti'nin çok erken bir dönemde fetret devrine girmesinin önüne geçememişti.¹⁰ Bu durum ise daha çok devletin idari ve askeri mekanizmalarında ortaya çıkan ve arka planında Türklerin kadim yönetim geleneğinden gelen bazı sorunlardan kaynaklanıyordu. Türklerde devletin, hanedanın ortak malı olması anlayışı ve Türkmen beylerinin tümüyle devletin askeri teşkilatına bağlı olmaktan ziyade daha çok yarı bağımsız şeklindeki konumları, ortaya çıkan sorunların temel unsurlarını ihtiva ediyordu. Hükmetme yetisinin Tanrı tarafından verildiğine dair var olan hükümdarın yönetme meşrutiyetinin kan bağı ile çocuklarına geçmesi, hepsinin taht üzerinde hak iddiasında bulunmasına neden oldu. Bu yüzden özellikle Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu hanedan ailesi içindeki saltanatta eşit derecede hak sahibi olanlar arasında uzun bir süre devam edecek olan saltanat mücadeleleri meydana gelecekti. Bu mücadelelerin yarattığı kaotik ortamdan faydalanmak isteyen ve sahip oldukları askeri ve iktisadi güce bağlı olarak devlet içinde özerk bir güç haline gelen feodal emîrlerin varlığı ise bu çekişmelerin seyrini önemli ölçüde etkileyeceği gibi Selçuk oğullarının iktidar meşrutiyetini de bağımlı bir düzeye indirmiş olacaktı.

Feodal yapılanmanın ilk oluşumları Tuğrul Bey döneminde ortaya çıkmıştı¹¹ Bu yapılanmalara daha fazla toprak kazanımı gayesiyle müsamaha gösterilmesi hatta teşvik edilmesi, merkezi idarenin güçlü olması ve özellikle iktisadi noktada ordu-merkez arasında gerilime sebep olacak bir çatışma alanının mevcudiyetinin söz konusu olmamasıyla örtbas edilmişti. Buna rağmen Türkmen emîrlerinin devletin yönetim kademesi üzerinde nüfus ve askeri güce bağlı olarak bir etkinlik kazanmamaları için bir takım tedbirlere başvuruldu. İlk önce güçlü emirler ve beraberlerindeki Türkmen kitleleri Azerbaycan ve Anadolu gibi merkezden uzak bölgelere gaza ve fetih politikaları doğrultusunda yönlendirilmiş ve buralarda iskân edilmişlerdi.¹² Hatta kendi fethettikleri bölgelerin yönetimi bu emîrlere iktâ edilerek geri dönme ihtimalleri ortadan kaldırılıp kalıcı bir yerleşmeye tabi tutulmuşlardı. Devlette birçok bakımdan büyük avantajlar sağlayan bu politika aynı zamanda göçebe beyliğinden merkezi ordunun hükümdarlığına geçiş yapmak isteyen Selçuklu sultanlarının yeni düzen

¹⁰ Mustafa Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi*, Sakarya Kitapevi, Sakarya, 2004, s. 101.

¹¹ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara, 1976, s. 59-60.

¹² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005, 119-127.

inşasına önemli bir katkı sağlıyordu. Bir diğer tedbir ise devletin direkt merkeze bağlı ve tamamen ona sadık askeri bir kuvvet meydana getirme çabasıydı. Bu gelişme öngörülebileceği gibi merkez siyasetin, değişen dengelere göre tavır alan Türkmen emîrlerinden ziyade yerleşik dünyanın teamüllerine uygun güçlü bir merkezi orduya sahip olma ihtiyacından doğmuştu. Muhtemelen kurumsal bir devlet geleneğine sahip İran'lı vezirlerinde büyük etkisiyle oluşmaya başlayan gûlam sistemi yavaş yavaş etkinleşirken merkezdeki Türkmen emîrlerde gelenekten kaynaklanan taht üzerindeki nüfuzlarından zaman geçtikçe uzaklaşıyorlardı. Tuğrul Bey ile başlayan bu süreç Melikşah ile güçlenerek devam etmişti. Hatta selefleri döneminde İran coğrafyasına yoğun bir şekilde akan Oğuz göçmenlerin yerleşik halk üzerinde yarattığı rahatsız edici baskı dahi bu dönemde hissedilir bir iyileşme göstermişti.¹³ Fakat Melikşah'ın ölümü, merkezi otoriteye dayalı İran kurumlarının geleneksel Türk ananeleri karşısında çok çarpıcı bir sarsıntı yaşmasına neden oldu. Bu durum aynı zamanda hassas dengedeki tarafların politik olarak bir tavır değişikliğine gitmesine ve eski kudretlerini yeniden elde etmelerine olanak tanıyacak bir çabanın içine dâhil olmalarına sebep oldu.

Melikşah'ın vefatının ardından arkasında sırasıyla Berkjaruk,¹⁴ Muhammed Tapar, Sencer ve en küçük oğlu Mahmud¹⁵ olmak üzere tahtın meşru ve öncelikli varisleri olmak üzere dört oğlu bulunuyordu. Öte yandan Suriye topraklarında ve kısmi olarak Filistin ve el-Cezire bölgesinde Selçuklu başkentine bağlı olarak hüküm süren ve oldukça güçlü bir pozisyona sahip olan Melikşah'ın kardeşi Tutuş¹⁶ ve Horasan hâkimi Arslan Argun'da¹⁷ muhtemel taht adayları olarak mevcut konumlarını koruyorlardı. Diğer taraftan Melikşah'ın eşi olan ve bu sayede devlet bürokrasisi üzerinde etkin bir güce sahip olduğunu anladığımız Terken Hatun da, tahtın varislerinden Mahmud'un annesi vasfı ile mücadeleler içerisindeki yerini alan bir başka taraftı.¹⁸ En güçlü aday olarak Berkjaruk ön plana çıkmasına rağmen Terken Hatun'un elindeki imkânların verdiği güç ve siyasi ilişkileri neticesinde oğlu Mahmud'un hükümdarlığı için başlattığı mücadele, olayların fitilini ateşlemiş ve sınırları Çin hududundan Yemen ve Akdeniz'e kadar uzanan Selçuklu Devleti'ni on iki yıl devam edecek bir buhrana sürüklemişti. Bu kargaşa döneminde bazı emîrler devletin kaderi üzerinde belirleyici roller oynamaya başlamış ve adayları harekete geçmeleri için teşvik etmişlerdi. Öyle ki bu emîrlerin desteğiyle taht iddialı savaşılar kazanmış veya kaybetmişlerdi.

Nizamülmülk'ün ölümünden yaklaşık otuz beş gün sonra Melikşah'da vefat etmiş ve devletin idaresi yeni vezir Tâcülmülk Ebü'l Ganâim ve *Hâtûn el-celâli* lakabıyla bilinen Melikşah'ın eşi Terken Hatun'un ellerine kalmıştı. Terken Hatun beş oğlundan biri olan Melikü'l-mülük Ebu Şuca Ahmed'in veliyet ilan edilmesinden (480/1087) bir yıl sonra vefat etmesi üzerine bu sefer dört buçuk yaşındaki oğlu Ebû'l-Kasım Mahmud'u hükümdar yapmak

¹³ Osman Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, İsam, İstanbul, 2013, s. 192.

¹⁴ Azimî, *Azimî Tarihi*, Çev: Ali Sevim, TTK, Ankara, 1988, s. 28.

¹⁵ Bûndârî, *Zübtedü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 63; Reşidüddin Fazlulah-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 138-139.

¹⁶ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 65; Müneccimbaşî, *Câmiu'd-Düvel*, haz. Ali Öngül, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 107.

¹⁷ Reşidüddin Fazlulah-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 146-147; Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 140; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, s. 403-404; Müneccimbaşî, *Câmiu'd-Düvel*, s. 108-110; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 186-188.

¹⁸ Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's Selçûkiyye*, Çev. Mehmet Çalışkan, İstanbul, 2020, s. 81.

için harekette geçmişti.¹⁹ İlk iş olarak Melikşah'ın vefat haberini gizli tutmuş hemen sonrasında da halifeye oğlunun saltanatta geçmesi için başvurmuş ve el-Gazzâlî dâhil dönemin önde gelen bazı âlimlerinin itirazlarına²⁰ rağmen bu isteği bazı şartlar dâhilinde halife tarafından kabul edilmişti.²¹ Bu teşebbüs siyasetten izole edilmiş Abbasi halifelerinin taht mücadeleleri esnasında onay mercii olarak yeniden politikada aktif bir rol oynamalarının önünü açmış olacaktı. Öte yandan kabul edilen şartlara göre ordu kumandanlığı, ülke ve halkın idaresi vezir Ebü'l Ganâim'in uhdesinde olmak üzere Melikşah döneminde ordu kumandanı olan ve Karahanlı devletlerini Selçuklu idaresi altına aldıktan sonra Semerkand'a vali tayin edilen Emîr Üner'e verilecekti.²² Dolayısıyla Büyük Selçuklu İmparatorluğu, hanedanın bir üyesinden ziyade dolaylı yoldan bir Türkmen emîrinin yönetimi altına girmiş olacaktı. Bu vaziyet muhtemelen Berkyaruk dâhil hanedanının diğer mensuplarının da taht için harekette geçmesini ciddi manada tetiklemişti. Aynı zamanda Türkmen emîrlere de taht mücadeleleri esnasında boy göstermeleri için yol açıcı bir örnek teşkil etmiş oluyordu.

Terken Hatun oğlu Mahmud'un hükümdarlığı için gerekli şartları temin ettikten sonra tehdit olarak gördüğü Berkyaruk'un tasfiyesi için daha önce kaynaklarda ismi hiç zikredilmemiş olmasına rağmen Emir Üner'in damadı olduğu için Melikşah'ın mührünü verecek kadar değer biçtiği Emîr Kürboğa²³ ve Kamac adındaki iki kişiyi Bağdat'tan İsfahan'a göndermişti. Ancak Melikşah'ın ölüm haberini alan ve yeni vezire karşı olmalarından dolayı Berkyaruk'u destekleyen Nizamülmülk'ün köleleri, başlattıkları isyan neticesinde şehrin kontrolünü ele geçirdiler ve adına hutbe okutarak Berkyaruk'u sultan ilan ettiler.²⁴ Bu yeni gelişme Berkyaruk'a sultanlık iddiasını sürdürmesi için ciddi bir destek sağladığı gibi Nizâmilerin de taht mücadeleleri aracılığıyla yeniden siyasetin güçlü taraflarından biri haline gelmelerini sağlamıştı. Böylece Mahmud Bağdat'ta Berkyaruk ise İsfahan'da sultan ilan edilmiş ve devlet içinde iki farklı güç merkezi ortaya çıkmıştı. Bu iki tarafında memnun olmadığı ve aşmaya çalıştığı bir sorundu. Bu bakımdan ilk harekette geçen kişi, oğlu Mahmud üzerinden inşa ettiği iktidar düzeni tehlikeye giren ve paniğe kapılan Terken Hatun olacaktı.

Terken Hatun'un Bağdat'tan başşehir İsfahan'a hareket etmesiyle birlikte Berkyaruk ve yandaşları güvenli alan olarak gördükleri Sâve tarafına çekildiler. Zira burada askeri sınıfa mensup olduğu anlaşılan ve Râvendî'nin kaydına göre daha önce Berkyaruk'a atabeglik yapan Sâve ve Abe (Ave) bölgesinin Emîr-i İsfefsâlârı (sipehsâlâr) Gümüştekin Cândâr bulunmaktaydı.²⁵ Burada ayrıca Nizamülmülk'ün adamlarından Emir Erkuş ve vezir

¹⁹ Terken Hatun'un yaşça büyük olan Berkyaruk'a rağmen küçük yaştaki oğlunun başa geçmesi için ortaya koyduğu mücadelenin temel nedeninin kadınları siyasetten küçümseyen Nizamülmülk ile aralarındaki mevki mücadelesinden kaynaklandığına dair görüşlerde mevcuttur. Bkz. Gülay Ögün Bezer, "Terken Hatun ve Tarihi Şahsiyeti", *Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler II)*, Yay. Haz. Metin Hülagü v.d. TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 240.

²⁰ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 73.

²¹ Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 184.

²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 113-145; Ali Öngül, "Emîr Üner (ö. 492/1098)", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara, 1995, s. 414.

²³ İbrahim Kafesoğlu, "Kür-Boğa", *İA*, C. IV, s. 1084; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklu Emiri Kürboğa", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, İstanbul, 1997, Sayı: 36, s. 405.

²⁴ Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 137; Reşîdüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 141; Bündâri, *Zübtedü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 63; Şadrüddin el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, s. 52, çev. Necati Lügâl, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1943, s. 52.

²⁵ Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 137.

Tâcülmülk'e muhalif olan bir grup askerde Berkyaruk'un saflarında yer almak için onlara katıldılar.²⁶ Gümüştekin Cândâr ve beraberindeki emîrlere Berkyaruk'u Rey şehrine götürdüler ve burada ele geçirdikleri Taberek Kalesi'ne yerleştiler.²⁷ Anlaşılacağı gibi Berkyaruk'un iktidar gücü tamamen etrafındaki emîrlere verdiği desteğe bağlıydı ve bu desteğin kaynağı Terken Hatun ve Tâcülmülk'e duyulan muhalefetten kaynaklanıyordu.²⁸ Ayrıca yönetimin merkezinde yer almak ve rakip olarak gördükleri Ebü'l-Ganâim ile Terken Hatun'a karşı mücadele etmek için Berkyaruk'un temsil rolüne ihtiyaçları vardı.

İki tarafın karşılıklı çıkarlar neticesinde oluşturdukları bu birlik, yeni katılımlarla beraber kısa sürede büyüyerek yirmi bine ulaşmıştı.²⁹ Bu arada kaçınılmaz olanı gerçekleştirmiş ve Terken Hatun'un veziri Tâcülmülk'ün komutasında gönderdiği ordusu Burûcird yakınlarında Berkyaruk ile karşı karşıya gelmişti. Ancak kaynaklarda izahı yapılmayan bir durum neticesinde Terken Hatun'un ordusunda yer alan bazı kumandanlar kuvvetleriyle birlikte Berkyaruk'un tarafına geçtiler ve savaşın Berkyaruk lehine sonuçlanmasına büyük bir katkı sağlamış oldular.³⁰ Bu emîrlere, Terken Hatun'un onlara dağıttığı 30 milyon dinar neticesinde savaş alanına gelmişlerdi.³¹ Dolayısıyla aldıkları dinarlara göre hareket eden bu kuvvetlerin Berkyaruk'un tarafına geçmeleri için onları neyin cezbe ettiği sorusu ne yazık ki cevapsız kalıyor. Ancak daha sonra yaşanan bir gelişme bize bu sorunun cevabına dair bir ışık tutmaktadır. Zira Terken Hatun'un ordusunu yendikten sonra onun bulunduğu İsfahan'ı kuşatan Berkyaruk, kaleyi ele geçirmek üzereyken 500.000 dinar vermeyi taahhüt eden Terken Hatun'un sulh teklifini kabul etmişti.³² Ayrıca tek başına iktidar olma şansına sahipken antlaşma gereği Mahmud ve Terken Hatun'un İsfahan ve Fars hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştı. Bu durum Berkyaruk'un etrafındaki emîrlere para konusundaki baskılarına boyun eğdiği ve onların Terken Hatun'un tarafına geçmemeleri için bu teklifi kabule mecbur kaldığı şeklinde yorumlanabilir. Bir diğer dikkat çekici husus ise Terken Hatun'a bu teklifi yapma konusundaki önerinin Emîr Üner ve Bilge beg gibi Türkmen emîrlere gelmiş olmasıdır.³³ Acaba emîrlere devlet hazinesinden daha fazla pay kapmak adına birbirleriyle ilişki içinde miydiler ve bu sayede tarafları antlaşma yapmaya mı zorlamışlardı? Ne yazık ki kaynaklar bu konuda da sessiz kalmaya devam ediyor.

Terken Hatun ise yeni gelişmeler karşısında yeniden güçlenmek için Melikşah'ın amcası Alp Sungur Bey Yakûti'nin oğlu ve aynı zamanda Berkyaruk'un dayısı olan Gence Meliki İsmail ile irtibatla geçerek Berkyaruk'u bertaraf etmesi durumunda kendisiyle evleneceğini ve saltanatta ortak edeceğini vaat etti.³⁴ Teklifi kabul eden İsmail,

²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 185.

²⁷ Reşîdüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 141; Bûndâri, *Zübtedü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 63; Şadrüddin el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukîyye*, s. 52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 185-186.

²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 185.

²⁹ Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 140-141; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 185; Şadrüddin el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukîyye*, s. 52.

³⁰ Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara, 1999, C. I, s. 13 4; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 185; Şadrüddin el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukîyye*, s. 52.

³¹ Bûndâri, *Zübtedü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 84; Şadrüddin el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukîyye*, s. 52.

³² Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 141; Reşîdüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 142.

³³ Reşîdüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 142; Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's Selçukîyye*, s. 82.

³⁴ Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 142; Reşîdüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 192.

Azerbaycan'da büyük bir ordu hazırlamaya başladı. Kuzeyde Gürcülerle yapılan mücadelelerde ön plana çıkan ve Melikşah tarafından 1075 yılında bölgeye emîr tayin edilen Serheng Savtekin'de emrindeki askerleriyle birlikte İsmail'in yanında yer aldı. Melikşah döneminde emrinde kırk bin asker bulunan ancak bu dönemde kaç bin askere komuta ettiği bilinmese de Serheng Savtekin'in önemli güç verdiği muhakkaktır.³⁵ Öte yandan Terken Hatun ise, Kürboğa ve yardımcı emîrlerle birlikte savaş silahları, para ve teçhizat yardımıyla bulunarak ordunun muzafferiyeti için gerekli desteği vermekten geri kalmamıştı. Hemedan-İsfahan ortasındaki bir mevki olan Kerec yakınlarında iki ordu karşı karşıya geldiğinde İsmail'in ordusunda yer alan Emîr Yelberd ve diğer bazı emîrler, İsmail'in Terken Hatun ile evlenmesine karşı olduklarını ifade ederek Berkyaruk'un tarafına iltica ettiler.³⁶ Bu muhalefet ve taraf değiştirme hadisesinin sebebi kaynaklarda ifade edilmemişse de büyük bir ihtimale emîrlerin menfaatleriyle ilişkili bir gelişmeydi. Zira yapılacak evliliğin kendileri açısından görünürde bir sakıncası bulunmuyordu. Ancak Terken Hatun'a destek olan emîrlerle yaşadıkları ya da yaşayacakları güç mücadelelerinden dolayı bu karara varmış olabilirler. Bununla birlikte onların desteği neticesinde savaş, Berkyaruk taraftarlarının zaferiyle neticelense de İsmail b. Yakutî, İsfahan'a kaçmayı başardı ve burada Terken Hatun tarafından çok iyi bir şekilde karşılandı.³⁷ İsmail b. Yakutî'nin'in ordusunda olduğu gibi Emîr Üner'in başını çektiği Terken Hatun taraftarı ümeradan bir kısmı da bu evliliğe karşıydı. Muhtemelen İsmail b. Yakutî'nin'in kendilerinin Terken Hatun üzerinden ele geçirdikleri gücü sınırlayacak bir tehlike olarak görmüşlerdi. Zira Emîr Üner o sıralar ordunun başkomutanı ve devletin idaresini elinde tutan kişiydi. Bu evliliğin gerçekleşmesi durumunda bu güç İsmail'in eline geçmiş olacaktı. İsmail b. Yakutî, emîrlerin muhalefeti karşısında direnç gösteremedi ve özellikle Emîr Üner'in tehdidi sebebiyle kız kardeşi ve Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun üzerinden Berkyaruk ile temas sağlayarak onun tarafına geçti.³⁸ Ancak bu geçişi sağladıktan çok kısa bir süre sonra Berkyaruk'un en önemli komutanları olan ve asıl gücü ellerinde bulunduran Aksungur, Gümüştekin Cândâr ve Bozan tarafından öldürülerek bertaraf edildi. Dönemin kaynakları emîrlerin yaptıkları bir toplantı esnasında konuşturdıkları İsmail'in asıl niyetinin Berkyaruk'u öldürerek tahta geçmek olduğunu öğrendikleri için onu öldürdükleri iddia ederler.³⁹ Ancak emîrlerin İsmail'i katletmelerinin asıl sebebi muhtemelen ele geçirmiş oldukları güce karşı onu bir tehdit olarak görmelerinden kaynaklanmıştı. Zira Berkyaruk'un dayısı idi ve o sıralar on dört yaşında olan Berkyaruk'u emîrlerin tahakkümünden kurtararak kendi amaçları için kullanabilirdi. Ama güç mücadelesinden emîrler galip çıkmıştı. Bu durum sultan ilan edilen Berkyaruk'un kendi dayısını bile emîrlere karşı koruyamadığını ve görünürdeki konumuna rağmen asıl gücün emîrlerin ellerinde olduğunu göstermektedir.

Terken Hatun ise iktidar olma tutkusundan vazgeçmek niyetinde değildi ve bir yandan Emîr Üner'i hâkimiyet sahasını genişletmek için Fars'a gönderirken⁴⁰ diğer yandan da Melikşah'ın ölümünden sonra Suriye'de sultanlığını ilan eden Melikşah'ın kardeşi ve

³⁵ Yunis Nesibli, "Ortaçağ Gürcü Kaynaklarında Türkler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 4, s. 725.

³⁶ Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 143; Reşîdüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 192; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 105.

³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 192; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 105.

³⁸ Reşîdüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 143.

³⁹ Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 193.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 202.

hanedanın en tecrübeli üyesi Tâcüddevle Tutuş ile evlenme vaadiyle ilişki kurmaya başladı.⁴¹ Bu maksatla İsfahan'dan ayrılırken yolda rahatsızlanarak geri döndü ve kısa bir süre sonra da vefat etti.⁴² Ölmeden önce Emîr Üner ve Emîr Sermez'e oğlu Mahmud'un hâkimiyeti altındaki toprakları onun adına idare etmelerini vasiyet etti.⁴³ Tutuş ise tahta oturmak için gerekli faaliyetleri yapmak adına çoktan yola çıkmıştı. Melikşah döneminde Suriye taraflarında önemli zaferler kazanmış ve askerî açıdan rüşünü ispat etmişti. Bu bakımdan Melikşah'tan sonra tahta en layık kişinin kendisi olduğu inancını taşıyordu. Bu amaçla daha önce yaşanan bazı hadiselerden dolayı arası açılmış olan ve Berkıyaruk için mücadele eden Halep Emîri Aksungur ve Urfa Emîri Bozan ile birlikte Antakya Emîri Yağsıyan'dan kendisine katılmalarını istedi.⁴⁴ Emîrler ise oldukça güçlü bir ordusu bulunan ve kendisi de son derece başarılı bir komutan olan Tutuş'a karşı gelemeyeceklerini bildikleri için onun saflarına katılmayı kabul ederek buldukları bölgelerde hutbeyi onun adına okudular.

Tuş kendisine katılan emîrlerin de desteğiyle bulunduğu bölgeden İsfahan'a doğru uzanan coğrafyada egemenliğini tesis etmek adına bir dizi savaşa katıldı ve Diyarbakir, Meyyafârikîn, Rebiâ ve çevresini hâkimiyeti altına aldıktan sonra Azerbaycan üzerinden Tebriz'e kadar geldi.⁴⁵ Asıl hedefi Mahmud'un bulunduğu İsfahan'ı ele geçirmektir ancak önce Berkıyaruk'un hüküm sürdüğü Rey şehrini almayı tasarlıyordu. Berkıyaruk ise amcasını karşılamak için gerekli hazırlıkları yapmaya devam ederken bir yandan da daha önce kendi yanında yer alan Aksungur ve Bozan ile irtibatını sürdürmeye devam ediyordu. Rey yakınlarında iki ordu karşı karşıya geldiğinde beklenmedik bir hadise yaşandı ve Aksungur ile Bozan emirlerindeki askerlerle birlikte Berkıyaruk'un tarafına geçti. Bu gelişme taraflar arasındaki güç dengelerini ciddi manada değiştirdiği için risk almak istemeyen Tuş, savaşmadan ordusuyla birlikte güç kazanmak için Suriye'ye geri çekilmek zorunda kaldı.

Kaynaklarda ifade edildiği kadarıyla Aksungur ve Bozan Melikşah'ın varislerinden birinin tahta geçmesinden yana oldukları ve yıldızlarının barışmadığı Tuş'tan hazmetmedikleri için Berkıyaruk'un tarafına geçmişlerdir.⁴⁶ Ahmed b. Mahmud'a göre ise bu iki emîr, Berkıyaruk'un emri ile Tuş'un faaliyetleri ile ilgili olarak kendisine malumat vermeleri için gönderilmişlerdir.⁴⁷ Ancak gerek aynı kaynak gerekse Bunderî'nin kaydına göre bu emîrlerin gönderdiği istihbarî bilgiler Berkıyaruk tarafından değerlendirilmemiştir.⁴⁸ Selçuknâme, bu durumun sebebi olarak Berkıyaruk'un yaşının küçük olmasından dolayı yanındaki komutanların gelen bilgileri değerlendirmemesini gösterirken⁴⁹ Bunderî ise onun

⁴¹ Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 142; Reşidüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 142; Şadrüddin el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, s. 52.

⁴² Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 29; Gülay Ögün Bezer, "Terken Hatun ve Tarihi Şahsiyeti", s. 242.

⁴³ Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 142; Reşidüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 143; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 202.

⁴⁴ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, s. 65; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 185; Ali Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", *Beletten*, 1963, c. XXVII, Sayı, 107, 420.

⁴⁵ Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrnt D. Andreasyan, Ankara, 2000, s. 180-181; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, s. 63.

⁴⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 192; Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s. 181.

⁴⁷ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 184-185.

⁴⁸ Bunderî, *Zübtü'd-n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 85; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 185.

⁴⁹ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 185.

mektupları zamanında okuyamamasından kaynaklandığını zikretmektedir.⁵⁰ Ancak bu iki emîrin sadece Berkyaruk'un iradesiyle Tutuş'un yanına gittiklerine dair bilgiyi şüpheyile karşılamak gerekir. Zira saltanatının meşrutiyetini sağlayan asıl gücü emîrlerinin askerî kuvvetinden alan ve yaşının getirdiği tecrübesizlikten dolayı güçlü bir siyasi otorite kurma konusunda yetersiz kalan Berkyaruk'un, kendi tasarrufuyla iddia edilen bu eylemi gerçekleştirmiş olduğunu düşünmek oldukça zor görünüyor. Bununla birlikte olayların gelişimine bağlı olarak verilen bilgilerde ciddi çelişkiler mevcut olsa da emîrlerin Tutuş'tan ziyade Berkyaruk'tan taraf olduklarını teyit ettiklerini kabul etmemiz gerekir.

Özelikle Tutuş'un Suriye-Filistin hattındaki hâkimiyetini genişletme çabalarına destek olmamalarından dolayı aralarında o dönemden beri ciddi bir hoşnutsuzluk söz konusuydu. Bu durum ise emîrlerin taraf değiştirmesi adına kabul görülebilir bir gerekçe sunuyor. Ancak dönemin koşulları göz önüne alındığında başka senaryolarda üretilebilir. Buna göre Aksungur ve Bozan askerî kuvvetlerinden ve yeteneklerinden çekindikleri Tutuş'a karşı tek başlarına karşı duramayacaklarını bildikleri için onun davetini kabul etmiş gibi görünüp yanında yer almışlardı. Ancak Berkyaruk'un bulunduğu yere gedikleri zaman hemen onun tarafına geçerek asıl maksatlarını göstermişlerdi. Bunun sebebi ise emri altında olacakları Tutuş'un yanında yer almaktansa yönetebilecekleri ve gücün asıl merkezi olabilecekleri Berkyaruk'un saflarında bulunmanın menfaatleri bakımından daha yararlı olacağını düşünmeleri olabilir. Ayrıca Tutuş, sultan olması durumunda dirayetinden dolayı taht kavgalarını bitirebilirdi ve bu senaryo gerçekleştiğinde emîrlerin önemli gelir kaynaklarından biri kesilmiş olacaktı. Zira iktidar mücadelelerinin vuku bulduğu dönemler, Türkmen emîrlerinin taht adaylarına taraf olmak adına onlardan yüklü miktarda para almalarını sağlayan zamanlardı.⁵¹

İki emîrin taraf değiştirmiş olmaları birçok gelişmeyi de beraberinde getirmişti. Tutuş, ihanetine uğradığı iki emîrdan intikam almak ve saltanatta yeniden aday olmak için Suriye'de hazırlıklarını sürdürürken, Berkyaruk ise rakiplerini saf dışı bıraktığından Bağdat'taki halifeden sultanlığının kabul edilmesi ve adına hutbe okutulması için yola çıkmıştı. Kendisine yolun bir kısmına kadar eşlik eden Halep Emîri Aksungur ve Urfa Emîri Bozan, Suriye'de bulunan Tutuş'un hala çok tehlikeli bir tehdit olduğu konusunda uyarılarda bulunuyor ve kendisinden askerî takviye talep ediyorlardı. Berkyaruk onların bu isteklerine olumlu karşılık vermiş ve Bağdat'ta varmak için yola devam etmişti. Bağdat'ta vardığı zaman halife, otoritesini sağlamış olan Berkyaruk adına hutbe okutarak sultanlığını tanımak zorunda kaldı. Bu gelişmeyle birlikte daha önce Terken Hatun saflarında mücadele eden Emîr Kürboğa'da menfaatleri doğrultusunda Berkyaruk'un ordusuna katıldı.⁵²

Diğer yandan Tutuş ise Suriye'ye geldiğini haber aldığı Aksungur ve Bozan'ı öldürmek için Dımaşk'tan ayrılarak Hama'ya geldi. Burada Süleyman Şah ile mücadelesinden beri her seferinde yanında yer alan Emîr Yağısıyan'da ordusuyla birlikte kendisine katıldı. Tutuş, Yağısıyan'ın bu sadakatının pekişmesi ve devamı için onun kızını oğlu Davut'a eş

⁵⁰ Bündâri, *Zübtü'dü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 85.

⁵¹ Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, 141, Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Zengin Emîrler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII, Sayı: 1, s. 203.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 155; Ali Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", s. 430.

olarak aldı.⁵³ Daha sonra emrindeki ordusuyla birlikte Aksungur'u cezalandırmak maksadıyla Halep önlerine geldi. Aksungur derhal Berkyaruk'a haber göndererek yardım talebinde bulundu. Berkyaruk emrine girmiş bulunan Kürboğa'yı bir kısım askerle birlikte yardıma gönderirken aynı zamanda Urfa hâkimi Bozan'a da haber göndererek Aksungur'a yardım etmesi için Halep'e gitmesini istedi. Kürboğa ve Bozan'ın yanı sıra emîrlerden Yusuf b. Abak'da emrindeki 2.500 kişilik süvari birliği ile birlikte Aksungur'un yanında savaşmak için Halep'e geldi. Sadece kendi emrinde yaklaşık 6.000 kişilik tam teçhizatlı bir kuvvet meydana getirmiş olan Aksungur, şehrin yaklaşık 36 km. uzağında bulunan Nehr-i Seb denilen mevkiine geldi ve burada Tutuş'un kuvvetleriyle savaşmak için küçük çayı geçerek hücumla geçti. Ancak Yusuf b. Abak emrindeki askerle birlikte aman dileyerek Tutuş'un tarafına geçti. Kürboğa ve Bozan ise askerleriyle birlikte çayı geçmeyerek durdukları yerde kalmaya devam ettiler.⁵⁴ Onların bu tavrı devlet nizamının ve güçlü bir otoritenin bulunduğu bir dönemde asla müsamaha gösterilmeyecek büyük bir hataydı ve kesinlikle idamla cezalandırılacak bir suçtu. Oysa kendi kuvvetlerini Berkyaruk'un görünürdeki saltanatından daha üstün gördükleri için sadece kendi çıkar hesaplarına göre hareket etmişlerdi. Nitekim Tutuş, Aksungur'u harp meydanında öldürüp onların sığındığı Halep'e saldırınca bu sefer savaş sırasında emrine itaat etmedikleri Berkyaruk'tan yardım istemişlerdi. Berkyaruk ise onların bu talebini karşılamak adına harekete geçmiş ve yardım için hazırladığı kuvvetleri göndereceğini haber vermişti.⁵⁵ Bu noktada üzerinde durulması gereken husus, Berkyaruk'un otoritesini tanımayan emîrlere neden yardım gönderdiği sorusudur. Muhtemelen kendi tarafında yer alan ve iktidarı için önemli bir destek kaynağı olan bu emîrlere bertaraf edilmesini istemiyordu. Ayrıca taht kavgasındaki rakibi Tutuş'un Bozan ve Kürboğa'yı yenmesi durumunda hâkimiyet sahasını daha da genişleteceğini ve saltanat iddiası için daha güçlü hale geleceğini düşünmesiydi.

Nitekim Tutuş şehri ele geçirip Emîr Bozan'ı öldürüp, kayınpederi olan Emîr Üner'i kendi tarafına çekmek için Kürboğa'yı da hapsettiğinde⁵⁶ daha önce Terken Hatun'un yanında yer alan birçok emîr, ona katılmış ve ordusu 50.000'ne ulaşmıştı. Fetret devri boyunca vuku bulacak olan hadise tekerrür etmiş ve emîrlere güçlenmeye başlayan kişinin yanında yer almışlardı. Bu arada yanında sadece 1.000 kadar asker bulunan Berkyaruk'un ordugâhı Tutuş'un bulunduğu mevkie çok yakındı. Bu durumdan istifade etmek isteyen Tutuş, yanındaki Türk emîrlere Ya'kûp b. Abak'ı 1.000 kadar süvari ile birlikte Berkyaruk'un üzerine gönderdi. Yapılan muharebede Berkyaruk yenilip yanında Porsuk, Gümüştekin Cândâr ve Emîr Yaruk ile birlikte kardeşi Mahmud'un elinde bulunan İsfahan'a doğru kaçarken Ya'kûp b. Abak ise ordugâhını yağmalayıp aldığı ganimetlerle beraber Tutuş'un yanına geçti. Berkyaruk İsfahan'a ulaştığında Emîr Üner ve Bilge Beg'in başını çektiği emîrlere onu şehre sokmak istemediler. Zira idare, beş yaşındaki Mahmud'dan ziyade onların elindeydi. Fakat onun saltanat mücadelesindeki iddiasına son vermek için tuzağa çekerek kaleye kabul ettiler. Daha sonra tutuklayarak gözlerine mil çekmeye karar verdiler. Tam bu esnada hiç hesaba katmadıkları bir olay gerçekleşti ve Mahmud çiçek (âble) hastalığına yakalandı.⁵⁷ Emîrlere bu durum karşısında beklemeye koyuldular. Çünkü güçlü kalmak için

⁵³ İbnü'l Adim, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, s. 110; Ebru Altan, "Yağsıyan" *DİA*, C. XXXXIII, s. 177.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 160; İbnü'l Adim, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, s. 112.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 161; Öngül, Ali, *Selçuklular Tarihi*, İstanbul, 2014, s. 151.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 233.

⁵⁷ Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's Selçûkiyye*, s. 84.

taht mücadelelerinin içinde yer almaları gerekiyordu ve bunun içinde hanedan üyesi taht adaylarından birinin yanında durmaları gerekmektedir. Mahmud ölünce de daha önce gözlerine mil çekmeyi düşündükleri Berkyaruk'u zindandan çıkarıp sultanlığını ilan ile ona tabî olduklarını beyan ettiler.⁵⁸

Berkyaruk gözlerine mil çektirilmesini beklerken bir anda talihi değişmiş ve Mahmud'un ölümüyle yeniden tahta geçmişti. O yaştaki bir kişi için oldukça ağır şartlar barındıran bir mücadelenin içindeydi ve nihayete erdirmesi için Tutuş'u yenmesi mutlak bir zaruriyet arz ediyordu. Günden güne güçlenen amcasına karşı yeniden kuvvet toplaması gerekiyordu. Fakat kardeşi Mahmud'u öldüren hastalık bu seferde ona musallat oldu.⁵⁹ Tutuş ise Emîr Ahûr'un elindeki Hemedan'ı ele geçirmiş ve İsfahan'da bulunan emîrlere kendisine katılmaları için haber göndermişti. Emîrlere, Tutuş'tan ziyade Berkyaruk'un yanında kalmayı kendi siyasetleri için daha uygun bulsalar da, Berkyaruk'un ölme ihtimaline karşılık onun gazabından kurtulmak maksadıyla onun yanında yer alacaklarına dair cevaplar vermekteydiler. Tutuş, bundan dolayı direkt İsfahan üzerine yürümeye karar verdi. Fakat ölüm korkusuyla kendisine bağlı hale gelmiş olan Emîr Ahûr'un Berkyaruk lehine istihbarat verdiğini duyunca onun bulunduğu Cerbâzekân'a yöneldi ve şehri tamamen yağma etti. Bu esnada ordu içinde erzak temini konusunda sıkıntılar baş göstermeye başladı. Bu gelişme üzerine Tutuş planını değiştirerek İsfahan yerine iaşe temini sağlamak gayesiyle güneydoğusunda yer alan Rey şehrine yönelmek zorunda kaldı.⁶⁰ Eğer Emîr Ahûr'un bu faaliyetleri söz konusu olmasaydı Tutuş'un İsfahan'ı zapt edip Berkyaruk'u saf dışı bırakarak tahta oturması içten bile değildi. Dolayısıyla bir Türkmen emîrinin küçük bir istihbarat faaliyeti dâhi bu dönemdeki tarihin seyrini değiştirmeye yetmişti.

Öte yandan tam bu esnada herkesin hayatından ümit kestiği Berkyaruk iyileşmeye başladı. Toparlanır toparlanmazda savaş hazırlıklarına girişti. Kardeşi İzzü'l-Mülk'ün vefatından dolayı yeni vezir olarak tayin edilen Nizamülmük'ün oğlu Müeyyidü'l-Mülk, Irak ve Horasan emîrlere mektuplar yazarak onların Berkyaruk'un tarafına geçmelerini sağladı ve kısa süre içerisinde etrafında 30.000'ne yakın asker toplandı.⁶¹ Hazırlanan ordunun ikmal, iaşesi, silah ve lojistiği muhtemelen büyük ölçüde vezir ve emîrlere marifetiyle sağlanmıştı. İki ordu 25 Şubat 1095 tarihinde Rey şehri yakınlarında karşı karşıya geldiler. Bu esnada çok akılcıca bir siyaset güden Berkyaruk tarafı, muharebe alanında Melikşah'ın sancağını açtı. Bu sancak en önemli marifetleri savaşmak olan emîrlere zihin dünyasında gücü, kudreti ve otoriteyi temsil ediyordu. Dolayısıyla Tutuş tarafında yer alan birçok emîrin bu gelişme üzerine Berkyaruk'un saflarına katılması çok şaşırtıcı olmadı. Tutuş'un sadık emîri ve aile dostu olan Yağısıyan, efendisinin içine düştüğü bu zafiyet karşısında bulunduğu pusudan hiç çıkmadı. Zira kaybedeceği bir savaşın tarafı olmak istemiyordu ve onu buna zorlayacak hiçbir siyasi güç yoktu. Tutuş ise içinde bulunduğu zor duruma rağmen sonuna kadar savaşma

⁵⁸ Bündâri, *Zübtü'dü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 86-89; Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 142; Reşîdüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 203.

⁵⁹ Reşîdüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 144.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 199.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 199.

gayreti gösterdi ancak savaş alanında bir asker tarafından başı kesilmek suretiyle öldürülerek bertaraf edildi.⁶²

Berkyaruk, Terken Hatun ile başladığı iktidar mücadelesinde dayısı İsmail b. Yakutî, kardeşi Mahmud ve son olarak amcası Tutuş'u yenmiş ve tahtın tartışmasız sahibi haline gelmişti. Ancak bu mücadelelerin asıl kazananı emîrlardı ve Berkyaruk üzerinden tüm ülkeyi ve iktisadî gelirlerini kontrol etme şansına erişmişlerdi. Dolayısıyla sultanın şahsında vücut bulan bir iktidar hiyerarşisi söz konusu değildi. Kısa bir zaman sonra, sultan adına ülkeyi idare eden ve akıllı bir siyasetçi olan Müeyyidü'l-Mülk'ün Zübeyde Hatun, Müstevfi Mecdü'l-Mülk ve kardeşi Fahrü'l-Mülk'ün kışkırtmalarıyla Berkyaruk tarafından vezirlikten alınması ve yerine Fahrü'l-Mülk'ün getirilmesi, bu durumun bir tezahürü gibiydi.⁶³ Yaşanan gelişmeler Selçuklu mülkünün asıl sahibinin hanedan olduğu gerçeğine aykırı bir durumdu ve hanedan üyesi bir kişinin mutlak bir otorite ile tahta oturma iddiasında bulunması adına eşsiz bir fırsat yaratıyordu. Ortaya çıkan tablodan memnun olmayan ve bu fırsatı değerlendirmek adına taht iddiasında bulunan kişi Berkyaruk'un bir diğer amcası Arslan Argun olacaktı.

Arslan Argun, Melikşah döneminde Selçuklu gücünün ilk merkezi olan Horasan'ın Hemedan ve Sava bölgelerinde 7000 dinarlık bir ikta gelirine sahipti ve kardeşinin ölümünü takiben kendisine katılan Merv şahnesi Emîr Kodan ve Emîr Yaruқтаş'ında desteğiyle başta Fahrü'l-Mülk'ün elindeki Belh şehri olmak üzere Nişâbur, Merv ve Tirmiz'i de ele geçirerek tüm Horasan'a hükmetmeye başlamıştı.⁶⁴ Gayet haris bir emîr olduğu anlaşılan ve Melikşah ile Nizamülmülk'ün aralarının açılmasında pay sahibi kişilerden olan Emîr Kodan'ın Arslan Argun'un isyana kalkışmasında da mühim bir rol oynamış olması ciddi bir ihtimal gibi görünüyor.⁶⁵ Öte yandan kısa süre içerisinde güçlenerek sınırlarını genişleten Arslan Argun, Berkyaruk ile temasa geçerek Horasan bölgesinin Çağrı Bey döneminde olduğu gibi Nişâbur hariç kendisine iktâ olarak tevcih edilmesini talep etmiş karşılığında da birçok mal göndermesinin yanı sıra iktidarına karşı kendisine rakip olmayacağını vaat etmişti. Berkyaruk, o sırada Tutuş ve Mahmud ile çetin bir taht kavgasının içinde bulunduğu için Arslan Argun'un bu talebini ret etmeyerek tepkisini önlemiş ve sessiz kalarak bir anlamda onayladığını ima etmişti.⁶⁶ Arslan Argun'u bu şekilde idare etme siyaseti Tutuş'un ölümünden sonra da devam etmişti. Zira İran'ın en büyük ve en önemli bölgesinin Arslan Argun'un idaresine bırakılması bir anlamda devlet idaresinin Tuğrul ve Çağrı Beyler dönemindeki gibi taksim edilmesi demektir. Ayrıca devletin temel dinamiği olan Türkmen nüfusunun yoğun bir şekilde yaşadığı – özellikle Belh şehri - bir bölgeydi ve idareyi eline alacak kişi için çok ciddi bir askeri güç kaynağı anlamına geliyordu. Nitekim daha sonra isyan

⁶² Bündâri, *Zübedü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 86-89; Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 142; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 207; Şadrüddîn el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, s. 53.

⁶³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 212; Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 143; Bündâri, *Zübedü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 86-89; Şadrüddîn el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, s. 53; Reşîdüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 145.

⁶⁴ Bündâri, *Zübedü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 90; Şadrüddîn el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, s. 59; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 186.

⁶⁵ Arslan Durdu, "Arslan Argun İsyanına Farklı Bir Bakış", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (16), 2018, 317-328.

⁶⁶ Şadrüddîn el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, s. 59; Bündâri, *Zübedü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 91; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 186.

patlak verdiği Arslan Argun'un tetikleyeceği göçebe telakisi yeniden canlanacak ve isyanın seyrine nüfuz ederek derin bir tesir yaratacaktı.⁶⁷

İsyanın fitilini ateşleyen gelişme, Arslan Argun'u dizginleme siyasetinin mimarı ve idarecisi olan Müeyyidü'l-Mülk'ün görevinden azledilmesi ve devlet işlerinin Fahrü'l-Mülk'ün şahsında Mecdü'l-Mülk'ün eline geçmesi oldu. Berkyyaruk'un gölge iktidarı olan Mecdü'l-Mülk, otoriteyi Arslan Argun ile paylaşma arzusunda değildi ve bu husus Arslan Argun'un farkında olduğu bir gerçektir. Bu yaptırım, isyan etmek için fırsat arayan Arslan Argun'a tamda istediği bahaneyi bulma kaynağı sunmuştu. Hemen harekete geçerek Mecdü'l-Mülk'ü muhatap olarak kabul etmeyeceğini bildirip merkez ile olan tüm münasebetlerini kesti. Bu tavrı dolaylı yoldan merkeze karşı isyan bayrağı çektiği anlamına geliyordu. Nitekim bu dönemde bastırıldığı sikkelerde Berkyyaruk'un yerine doğrudan kendi ismini kullandı.⁶⁸ İsfahan idaresi zaman kaybetmeksizin Emîr Mesud b. Tâcir ve Emîr Altuntaş ile birlikte Horasan'ın verilmesi durumunda Herat'taki hâkimiyeti zayıflayacak olan Arslan Argun'un kardeşi Böri Bars'ı isyanı bastırmakla görevlendirip sefere gönderdi. İki taraf arasında yapılan savaşta Böri Bars kazanan taraf olurken Arslan Argun ise Türkmen nüfusunun yoğun olduğu Belh şehrine çekilerek burada bir ordu vücuda getirmek için çalışmalara başladı.⁶⁹

Savaşı kazanan Böri Bars ve birlikleri Herat'ta çekildiklerinde emîrlere, Me'sûd ve Altuntaş arasında bir güç savaşı başladı. Çağrı Bey döneminde Horasan'daki askerlerin başkomutanı olan Emîr Yağız'ın oğlu olduğu için daha fazla saygıyı hak ettiğini düşünen ve bu bakımdan daha fazla itibar gören Emîr Me'sûd'a karşılık⁷⁰, Emir Altuntaş ise sahip olduğu serveti ön plana çıkarmaya çalışıyordu. Ancak bu gereksiz çekişme sadece ordunun birlikteliğini zedeliyor ve gücünü zayıflatıyordu. Arslan Argun ise çekildiği Belh'te bir yandan kısa süre içerisinde göçebe Türkmenlerden bir ordu meydana getirirken diğer yandan da Tutuş'a ihanet ederek Berkyyaruk'un tarafına geçmiş olan Emîr Ahûr'u bu seferde Berkyyaruk'a ihanet ederek kendi tarafına geçmesi için ikna etmeye çalışıyordu. Bu teklifi kabul eden Emîr Ahûr, ilk iş olarak Böri Bars'ın yanında yer alan Emîr Me'sûd ve oğlunu öldürerek karşı tarafa büyük bir darbe vurmuş oldu. Bu kayıpla birlikte askeri bakımdan ciddi bir sarsıntı yaşayan Böri Bars, ikinci defa karşılaştığı kardeşi Arslan Argun'un ordusu karşısında direnemedi ve esir olarak Tirmiz'e götürülüp hapsedildi. Bir yıl sonra da kardeşi tarafından yay kırıyla boğdurulmak suretiyle öldürüldü.⁷¹

Arslan Argun ise kazandığı zaferle birlikte yeniden Horasan'a hâkim olmuş ve kendisine ihanet edebileceğini düşündüğü birçok emîrini ve nihayet veziri olan

⁶⁷ Bu konuyla ilgili olarak Jürgen Paul'un incelemesi önemli tespitler barındırmaktadır. Bkz. Jürgen Paul, "Arsân Arghûn – Nomadic Revival?", *The Seljuqs. Politics, Society and Culture*, ed. Christian Lange- Songül Macit, Edinburgh, 2011, s. 99-113.

⁶⁸ N. M. Lowick, "Seljuq Coins", *The Numismatic Chronicle*, Vol. 10, 1970, s. 241-242.

⁶⁹ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 186.

⁷⁰ Faruk Sümer, "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri IV", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, 1987, Sayı: 51, s. 50.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 235; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 186; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 109.

Nizamülmülk'ün oğullarından İmâdü'l-Mülk'ü de 300.000 dinarını gasp ettikten sonra katletmişti.⁷²

Yaşanan taht mücadeleleri sürekli tekrarlanan ihanetler neticesinde askerî ve siyasi dengeleri altüst ederken aynı zamanda bir kısır döngüye dönüşmesine neden oluyordu. Emîrlar ve vezirler askerî ve mali destekleriyle bu çekişmelere yön verdikleri için tabii ki hanedan üyelerinden ziyade onların ana aktörler haline geldiği bir süreç yaşanıyor. Bu durumun farkında olan Arslan Argun'da etrafındaki güçlü kişilerin tümünü bertaraf ederek kontrolün sadece kendi denetiminde olmasını sağlamaya çalışmıştı. Fakat yeğenleri Berkıyaruk ve Sancar'ın üzerine geldiği bir sırada beklenmedik bir hadise neticesinde henüz 26 yaşında iken bir kölesi (gulâm) tarafından öldürüldü.⁷³ Yeni düzen yeni sonuçlar doğurmuştu ve hanedan üyeleri artık kendi kölelerinin darbeleriyle öldürülebilecek kadar ehemmiyetsiz bir pozisyona düşmüşlerdi. Hanedanın ülke üzerindeki iktidar büyümesi bozulmuştu. İsmail b. Alp emîrlar tarafından öldürülmüş, Tutuş muharebe alanında normal bir zamanda kimsenin cesaret edemeyeceği bir şekilde başı bir asker tarafından gövdesinden alınmıştı. Şimdi ise Arslan Argun aynı akıbeti yaşamak zorunda kalmıştı. Taht kavgaları ülkenin dinamiklerini yavaş yavaş aşındırırken aynı zamanda hanedan üyelerinin kutsallaştırılmış aidiyet ideallerini de yerle bir ediyordu.

Tüm bunlara rağmen fetret devrinin bir kazanımı olarak taht adayları azalmıştı ve mücadelelerinin sona erdiği düşüncesi hâkim olmaya başlamıştı. Berkıyaruk ise çeşitli görevlendirmeleri yaptıktan sonra Arslan Argun'dan boşalan Horasan emîrlüğünü, yanında bulunan kardeşi Sencer'e tevcih etmişti.⁷⁴ Ancak koca Selçuklu mülkünün bu yaşta iki kardeşin idaresine kalmış olması elbette şaşırtıcı bir gelişmeydi ve başka kişilerin tahta aday olması için uygun bir zemin yarattığı gibi siyasi ve askeri bir gerekçe de sunuyordu. Bu koşulların vücuda getirdiği bir ortamda harekette geçen Melikşah'ın amcazadesi Emîr-i Emîrân Muhammed b. Süleyman b. Çağrı Bey, destek gördüğü Gaznelilerin yardımıyla Belh üzerine yürüdü. Bütün Horasan'ı ele geçirmek için fillerle takviye edilmiş Gazne ordusu ile birlikte yedi ay boyunca isyan halinde kaldı.⁷⁵ Ancak savaş alanında karşı karşıya geldiği Horasan Meliki Sencer karşısında çok az direnebildi. Muhammed b. Süleyman yakalandıktan sonra Sencer'in emri ile gözlerine mil çekilmek suretiyle bertaraf edildi. Bu dönemde henüz on iki yaşında olmasına rağmen Horasan gibi çok geniş ve sosyal yönleriyle oldukça karmaşık olan bir coğrafyayı idare etmek ve fillerle desteklenmiş bir orduyu kısa süre içerisinde mağlup etmek göz ardı edilmeyecek bir başarıydı. Üstelik devletin içinde bulunduğu şartlar göz önüne alındığında daha da önem kazanmaktadır. Dolayısıyla bu başarı Sencer için uzun ve istikrarlı siyasi hayatının sağlam bir temeli olacaktı.

Bu isyan hareketinin kimliği konusunda ön plana çıkan çok önemli bir özellik daha söz konusuydu. Taht mücadelesine kalkışan diğer hanedan üyeleri genel olarak yanlarında

⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 235.

⁷³ Bûndârî, *Zübtedü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 233-235; Şadrüddîn el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, s. 59-60; Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 142-143; Reşîdüddîn Fazlulah-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 146; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 235; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 186; Müneccimbaşî, *Câmiu'd-Düvel*, s. 109.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 236.

⁷⁵ C.E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *The Cambridge History of Iran: Saljuq and the Mongol Periods*, Edt: J.A. Boyle, V. 5, Cambridge, 1968, s. 106.

bulunan emîr ya da vezirlerin teşvik, kışkırtma veyahut destekleriyle harekete geçmişlerdi. Yani süreç bir anlamda devlet içindeki güçlerin kendi aralarındaki çekişmelerinden ibaret kalmıştı. Ancak ilk defa olmak üzere Muhammed b. Süleyman'ın şahsında, Selçukluların dışında bir güç olarak Gazneliler bu sürece müdahil olmuştu. Hatta kazanılacak bir zafer sonrasında hutbe Gazneli İbrahim (1059-1099) adına okunacak ve devlet bir anlamda kendi topraklarında başka bir siyasi gücün egemenliğini tanımak zorunda kalacaktı. Muhammed b. Süleyman'ın Arslan Argun'un kızlarından biri ile evli olması⁷⁶, isyanın Horasan'daki gelişimine nispi bir hareketlilik katmış olabilir. Fakat isyanın arkasındaki asıl gücün Selçukluların idaresi altındaki Gazneliler olması, artık devlete bağlı ya da devlet dışındaki güçlerin de süreçten istifade etmek için harekete geçtiğini gösteriyordu. Dolayısıyla Melik Sencer'in bu başarılı müdahalesi, iç çekişmelerle bunalan devletin en azından dışarıdan gelecek saldırılara karşı güvenliğini sağlayacak uyarıcı bir set görevi görmüştü. Bu arada bütün taht mücadelelerinde yer alan ve kazanılan başarılarında ana rolü oynayan emîrlerin bu isyana gerekli desteği vermemiş olması da hem devlete olan sadakatlerini hem de sahip oldukları askerî gücün niteliğini göstermekteydi. Zira bu isyana verecekleri olası bir destek Selçukluların yıkılışını ve Gaznelilerin yeniden yükselişini beraberinde getirebilirdi.

Ancak devlet içinde iktâ sisteminin aracılığıyla sahip oldukları “kontrolsüz itaat” pozisyonundan dolayı bu dönemde artan etkinliklerine yenilerini katmaya devam edeceklerdi. Bu etkinlikleri çoğu zaman bir taht adayının arkasındaki güç olarak sirayet etse de bazen tek başlarına isyana kalkışma şeklinde de kendini gösterecekti. Emîr Kodan ve Yaruktaş'ın isyanı da bu tarzda gelişim gösteren bir hareketti. İki emîr, Arslan Argun'un Horasan'daki güçlü yükselişinde önemli bir paya sahiplerdi. Arslan Argun, Böri Bars'ı yendikten sonra birçok emîrini ve vezirini öldürmesine rağmen bu ikisine dokunmamıştı. Kaynaklarda bu duruma dair herhangi bir malumat zikredilmemekle birlikte iki sebep öne sürülebilir; Arslan Argun ya bu iki emîrinin gücünden çekinmiş ya da kendisine çok sadık olduklarını düşündüğü için onlara ilişmemişti. Aynı şekilde Arslan Argun'dan sonra bölgeye intikal eden Berkyaruk'ta onlar dâhil tüm isyancıları affettiğinden bu seferde hayatta kalmışlardı. Ancak dönemin kaynakları, iki emîrin Berkyaruk'tan çekindiklerini ve her an onun tarafından öldürüleceklerini düşündüklerini yazar.⁷⁷ Berkyaruk'un bölgeden ayrılmasından sonra hastalığını bahane ederek ona katılmayan Emîr Kodan, daha sonra Emîr Yaruktaş ile antlaşarak Berkyaruk tarafından bölgeye çağrılan Harezmsah Ekinci b. Koçkar'ı takip edip adamlarıyla birlikte onu katlettiler. Daha sonra da kaçtıkları Harezm'de Berkayruk tarafından gönderildiklerini söyleyerek şehre hâkim oldular. Bu sırada patlak veren Emir Üner'in isyanıyla uğraşan Berkyaruk, Emîr-î Dâd Habeşî b. Altuntak'ı emrine verdiği bir orduyla birlikte isyancıların üzerine gönderdi. Emîr-î Dâd, Herat'ta gelip ordugâhını kurduğu sırada isyancı iki emîrin saldırısına uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldı. Ancak Emîr Kodan'ın kendisine katılmasını beklemeden saldırıya geçen Emîr Yaruktaş'ı tuzağa çekerek esir aldı. Emîr Kodan ise yanındaki çok az adamıyla birlikte Buhara'ya kaçarak kendini zor kurtardı.⁷⁸ Böylece iki emîrin tam olarak neden başlattıkları şüpheli olan isyanları büyümeden son buldu.

⁷⁶ Mavlavî Fâdıl Sanaullah, *The Decline of the Saljuqid Empire*, Calcutta, 1938, s. 101.

⁷⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 237.

⁷⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 236.

Diğer yandan bu sırada bir başka emîrin başlattığı isyan hareketi devam etmekteydi. Selçuklu ordusunun önde gelen komutanlarından biri olan Emîr Üner, Mahmud'un ölümünün ardından Berkyaruk'un saflarına katılmış ve kendisi tarafından Fars valiliğine tayin edilmişti. Daha önce Terken Hatun tarafından bu bölgenin alınması için gönderildiğinde bölgenin hâkimi Turan-Şah karşısında yenilerek geri çekilmek zorunda kalmıştı. Ancak geçen sürede Turan-Şah ölmüş ve bölge Şebâkâreliler tarafından istila edilmişti. Emir Üner yeniden bölgeyi ele geçirmek için saldırdı fakat yardıma gelen Kirman Selçukluları meliki İran-Şah'ın ordusu karşısında tutunamayarak İsfahan'a kaçtı. Buradan Berkyaruk'a haber gönderip onun yanına Horasan'a gelmek istediğini bildirdi. Berkyaruk ise ona Cibâl'de kalması gerektiğini ve kendisini Irak bölgesine vali olarak tayin ettiğini haber verdi. Ancak bu görevi çok istemediği anlaşılan Emîr Üner, iktâsının bulunduğu Azerbaycan'a gidip geldikten sonra Batınîlerle mücadele etmek için bir süre daha İsfahan'da kaldı.⁷⁹ Bu esnada daha önce Berkyaruk tarafından vezirlikten azledilmiş olan Müeyyidü'l-Mülk, Emîr Üner ile irtibatla geçerek onu Berkyaruk'a karşı isyan etmesi için kışkırtmaya başladı. Meüyyidü'l-Mülk, Emîr Üner'e "Senin Terken Hatun ile oğlu Mahmûd'dan ne noksanın var? Sultan Melikşah seni bütün çocuklarından daha aziz tutardı ve seni oğlum!, diye çağırırdı. Senin kalplerdeki yerin ve itibarın meliklerden daha ziyâdedir ve sen hüner ve mahâret bakımından onlardan üstünsün. Ordu ve halk seni sever ve senin taraftarındır; saltanat tahtına otur; bir zafer kazanır kazanmaz, bütün cihan eline geçer"⁸⁰ diyerek onu Berkyaruk'a karşı tahrik ettiği gibi Selçuklu hanedanlığına olan bağlılığını da zayıflatarak adeta onu saltanata rakip olmaya teşvik etmişti. Hem Emîr Üner hem de Müeyyidü'l-Mülk fetret devrinin başlarında farklı taraflarda olmakla birlikte devleti idare etme şansına erişmişlerdi. Şimdi ise ikisi de Mecdü'l-Mülk'ün faaliyetleri neticesinde yönetim merkezinden uzaklaştırılmış ve saf dışı bırakılmışlardı. Devlet içinde bu kadar güçlü olan iki kişinin siyasetten bertaraf edilmiş olması, iktidar otoritesinin oldukça hassas olduğu bu dönemde bir isyan hareketini tetikleme öngörülebilir bir durumdu. Nihayet Müeyyidü'l-Mülk'ün Gence'de bulunan Berkayruk'un kardeşi Muhammed Tapar'ın da desteğini sağlamasıyla Emîr Üner, harekette geçerek Berkyaruk'a bir mektup yazdı ve Mecdü'l-Mülk'ü kendisine teslim edilmesini istedi. Bu açıkça sultanın otoritesine isyan anlamına geliyordu ve devleti asıl idare eden kişi olarak Mecdü'l-Mülk'ün kabul etmeyeceği bir koşuldur. Emîr Üner ise güçlü bir komutan olarak yeniden siyasetin merkezinde yer almak istiyordu ve Berkyaruk'un tarafında kalırsa bunun mümkün olmayacağını öngörmüştü. Ancak bu idealini gerçekleştirme arzusunu isyan hareketindeki başarısıyla gerçekleştirebilirdi. Bunun için gerekli olan askerî desteğe ve yeterliliğe de sahipti. Zira isyana kalkışmasıyla birlikte çok kısa bir süre içerisinde 10.000 kişiden oluşan seçkin bir süvari birliği meydana getirmeyi başarmıştı. Berkyaruk ve maiyeti Emîr Üner'in isyan hareketini bastırmak için yola çıkmış ancak onun gücünden ve yaratacağı sonuçlardan son derece çekinmekteydi. Ne var ki Rey yakınlarına geldiklerinde Emîr Üner'in Batınî oldukları muhtemel olan üç Hârezmlî Türk süvarisi tarafından öldürüldüğü haberini aldılar.⁸¹ Böylece sonuçları bakımından çok farklı

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 234.

⁸⁰ Reşîdüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 147; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 234.

⁸¹ Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 144-145; Bündârî, *Zübtedü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 53; Reşîdüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 221; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 235; Müneccimbaşî, *Câmiu'd-Düvel*, s. 110.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 236.

senaryoların ortaya çıkabileceği bir isyan hareketi, sorunsuz bir şekilde kendiliğinden hal olmuştu.

Ancak bu isyan hareketi, fetret devri içinde ortaya çıkan diğer çekişmelerden çok farklı bir boyutta sahipti. Müeyyidü'l-Mülk'ün söylediği ifade edilen cümleden anlaşılacağı gibi Emîr Üner'e Selçuklu hanedanına bağlı kişiler gibi saltanata aday olması yönünde bir telkinde bulunmuştu. Râvendî, Reşidüddin ve Yezdî gibi o dönemin önemli müelliflerinin bu cümleyi kendi eserlerinde nakletmeleri, bilginin güvenilirliği konusunda tatmin edici bir yeterlilik sunuyor. Bu bakımdan daha önce sadece taht adaylarının arkasındaki güç olarak bu çekişmelerin içinde yer almış bir emîr, ilk kez hanedana rakip olarak saltanatı kendi adına ele geçirmek için harekete geçmiş olacaktı. İsyanın başlamadan bitmiş olması olası senaryoları hükümsüz bırakmış olabilir fakat bu teşebbüs fetret devrinde emîrler ve hanedan ilişkilerinin uç bir örneğini teşkil etmesi bakımından son derece önemlidir. Nitekim isyanın başarılı olması durumunda – ki Emîr Üner'in askeri kuvvetlerine ve Berkyaruk'un ondan çok çekiniyor olmasına bakacak olursak bu ihtimalinin oldukça yüksek olduğu anlaşılıyor – devletin kurucu hanedanı olan Selçuk oğulları, iktidar meşrutiyetini askeri bir kalkışma ve silah zoruyla kendisine bağlı bir emîr lehine kaybetmiş olacaktı. Bu durum bize Kazvinî'nin bir sözünü ispatlar gibidir: “Türklerden biri köle olduğu zaman efendisinin askerine komutan olmakla yetinmez. Efendisinin elinden hükümdarlığı alıp yerine geçmek ister.”⁸²

Öte yandan Emîr Üner üzerinden hedeflediği siyasi kudrete erişme imkânına kavuşamayan Müeyyidü'l-Mülk, bu seferde Gence Meliki olan Berkyaruk'un kardeşi Muhammed Tapar ile temasa geçmişti. Daha önceden iletişim halinde bulunduğu Muhammed Tapar'ın tahta geçmek konusunda hevesli olduğunu anladığı için ya da onu bu işe heveslendirmek için soluğu onun yanında alarak isyana kalkışması adına kışkırtmaya başlamıştı. Zeki, başarılı ve hırslı bir siyasetçi kimliğine sahip olan Müeyyidü'l-Mülk, Berkyaruk'un yanında iken de bu hünerlerini göstermiş ve az bir zamanda önemli işler başarmıştı. Bu yüzden Muhammed Tapar'ı ikna etmesi çok sürpriz bir durum değildi. Kısa sürede sonuç verdiğini gördüğümüz bu tahriklerden sonra harekete geçen Muhammed Tapar, ilk icraat olarak bu işe rızası olmadığını düşündüğü atabegi Emîr Kutluğtekin'i öldürdü. Daha sonra Gence'deki hâkimiyet sahasını genişletip hutbeyi kendi adına okutarak kendisini sultan ilan etti ve en büyük pay sahibi olan Müeyyidü'l-Mülk'ü veziri olarak tayin etti. Kesin bir isyan alâmeti olan bu teşebbüsü ile birlikte ordusunu yanına alarak merkeze doğru harekete geçti.⁸³ Berkyaruk ise Emîr Üner tehlikesinden hemen sonra bu seferde kardeşinin saltanat iddiası neticesinde ortaya çıkmasıyla yeni bir mücadele safhasının içine girmiş oluyordu. Bu sırada Berkyaruk 19, Muhammed Tapar ise 18 yaşına girmişti. Dolayısıyla ikisi de belli bir askerî ve siyasi olgunluğa erişmişlerdi.

Buna rağmen Müeyyidü'l-Mülk'ün Muhammed Tapar üzerindeki tesiri ve politikalarını belirlemedeki rolünün oldukça baskın olduğu anlaşılıyor. Zira isyandan hemen sonra yapılan ilk eylem, Müeyyidü'l-Mülk'ün düşmanı Mecdü'l-Mülk'ün hedef haline getirilmesi olmuştu. Bu dönemde artan Batınî faaliyetlerinin müsebbibi olarak Mecdü'l-

⁸² Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2001, s. 147.

⁸³ Bûndâri, *Zübtedü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 88-89; Şadrüddîn el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, s. 53; Reşidüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 148; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 237.

Mülk'ün ismini ön plana çıkartan Müeyyidü'l-Mülk, batınîlerin öldürdüğü Emîr Porsuk'un oğulları Zengî, Ak-Böri ve askerlerine de azmettiricinin Mecdü'l-Mülk olduğunu iddia etmişti. Hızlı bir şekilde taraftar bulduğu anlaşılan bu iddia ile birlikte Emîr Porsuk'un oğullarının yanı sıra Berkyaruk'un tarafında yer alan bazı emîrlerde Batınî olmakla itham ettikleri Mecdü'l-Mülk'ün kendilerine teslim edilmesini istediler.⁸⁴ Bu emîrlerden biri olan Emîr Ahur İnanç Yabgu özellikle göze çarpmaktadır. Kendisi Berkyaruk lehine ilk önce Tutuş'a ihanet etmiş, daha sonra ise Arslan Yabgu lehine Berkyaruk'a sırt çevirmişti. Şimdi ise yine Berkyaruk aleyhine olmak üzere bir kalkışma hareketine iştirak etmişti. Sadece bu emîrin faaliyetleri dahi fetret devrinin bir panoraması niteliğindedir ve emîrlerin faaliyetlerinin nasıl değişken ve yıkıcı bir etkiye sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. Nitekim bu kalkışma neticesinde Berkyaruk onlara karşı direnememiş ve emîrler ele geçirdikleri vezir Mecdü'l-Mülk'ü öldürmüştü.⁸⁵ Daha sonra da Muhammed Tapar'ın yanında yer almak için onun ordugâhına doğru yola çıkmışlardı. İbnü'l Esîr'in kaydına bakılırsa Mecdü'l-Mülk aslında bir şîi değildi ve batınîlerin desteğini sağlamak için öyle görünüyordu.⁸⁶ Eğer bu iddia doğruysa devletin vezirinin ölümü sadece emîrlerin kişisel hırslarından dolayı vuku bulmuştu. Bu devlet geleneği açısından vahim bir durumdu ve Selçuklu idare mekanizmasının nasıl yıprandığını bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Ayrıca bu olay bizi çok çarpıcı iki sonucu da götürmektedir. Birincisi emîrler devletin icra makamında sultandan sonraki en büyük güç olan veziri sırf istedikleri için uydurma ya da kabul görmeyecek bir gerekçeyle öldürebiliyorlardı. İkincisi ve daha da kötüsü ise hükümdarın çok istemesine rağmen emîrlerin bu teşebbüsünü önleyememesi ve önleme gücünden yoksun olmasıdır. Bu noktada Abdülkerim Özaydın'ın şu yorumu gelişmelerin vahameti açısından çok yerinde bir tespit niteliği taşıyor; "Bu hadise Sultan Melikşah'ın ölümünden henüz 7 yıl bile geçmemişken ehliyetsiz ve liyakatsiz sultanların elinde devlet otoritesinin ve hükümdarlık müessesinin nasıl sarsıldığını sergileyen bir ibret sahnesidir"⁸⁷

Emîrlerin veziri katlettikten sonra Muhammed Tapar'ın saflarına katılması üzerine, Berkyaruk yanında kalmış olan 200 kişilik maiyetiyle birlikte Rey şehrine geldi. Burada Emîr Yınal b. Ânûştekin ve İzzü'l-Mülk'ün kendi birlikleriyle ona katılması, askerî bakımından yeniden güçlenmesini sağlamıştı. Ancak bu kuvvetleri Muhammed Tapar'a karşı koymasını sağlayacak kadar güçlü değildi. Bu yüzden ilerleyen Muhammed Tapar'a karşı önce İsfahan'a oradan da Hûzistan'a çekilmek zorunda kaldı.⁸⁸ Annesi Zübeyde Hatun ise hareket etmekte geciktiği için şehre giren Müeyyidü'l-Mülk tarafından tutuklanarak hapsedildi. Müeyyidü'l-Mülk, Berkyaruk'un yanında iken vezirliğinin elinden alınmasında önemli pay sahibi olduğunu düşündüğü Zübeyde Hatun'a büyük bir kin beslemekteydi. Bu yüzden etrafındakilerin "askerlerin küsüp karşı tarafa iltica edebileceği" şeklindeki uyarılarına rağmen onu boğdurtmak suretiyle öldürdü.⁸⁹ Bu hadise isyan hareketinin sonuçları

⁸⁴ Reşidüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 148-149; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 239.

⁸⁵ Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 145-146; Bûndârî, *Zübtedü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 89; Reşidüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 239-240; Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's Selcûkiyye*, s. 86.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 240.

⁸⁷ Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, Ankara, 1990, s. 15.

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 240; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 13-14.

⁸⁹ Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 145-146; Bûndârî, *Zübtedü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 239-240; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 111.

bakımından Muhammed Tapar'dan ziyade Müeyyidü'l-Mülk'ün arzularına hizmet ettiğini göstermektedir.

Diğer yandan yaşanan son hadiselerle birlikte Muhammed Tapar daha da güçlendiği için diğer emîrlerin de ilgisini çekmeye başlamıştı. Zira bu dönemde güç ibresi hangi tarafa kayarsa emîrler de o tarafa yönelim göstermekteydi. Nihayet bu ilgi Bağdat şahnesi Sa'düddeve Gevherâyin, Musul hâkimi Kürboğa ve el-Cezîre hâkimi Çökürmüş gibi güçlü emîrlerin Kum şehri yakınlarında Muhammed Tapar'ın tarafına geçmesiyle neticelendi. Bu katılımları iyi değerlendiren Muhammed Tapar, Bağdat nezdinde yaptığı girişimlerle Abbasi halifesinden sultanlığını tasdik eden onayı almayı başardı. Böylece başlattığı isyan hareketi sorunsuz bir şekilde nihayette ermiş ve arzu ettiği şekilde Selçuklu Devleti'nin meşru ve yegâne sultanı olmuştu.⁹⁰ Bu durum elbette başta Müeyyidü'l-Mülk olmak üzere onun tarafına geçen emîrlerin başarısıydı ve saltanatının meşrutiyeti de tamamen bu emîrlerin göstereceği sadakate bağlıydı. Ancak bu başarısı uzun süreli olmayacaktı. Yeniden harekete geçen Berkyaruk Vâsıt'a gelerek güç toplamaya başladı ve burada Hille Emîri Seyfüddevle Sadaka b. Mezyed'in de kendisine katılmasıyla güçlenerek Bağdat'ta hareket etti.

Bu arada Vâsıt şehrinde yaşanan bir hadise, dönemin sosyal ve siyasal atmosferinin anlaşılması bakımından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Şehre giren Emîr Yınal b. Ânûştekin komutasındaki Selçuklu ordusu, kendi ülkesinde kendi halkına zulmederek şehri yağmalamaya başlamıştı.⁹¹ Ordu, halkın güvenliğini sağlayan bir devlet kurumundan ziyade onların mallarını zorla gasp eden bir çete hüviyetine bürünmüştü. Berkyaruk ise ordusunun halkına yaptığı bu zorbalık karşısında sessiz kalarak bir anlamda tasvip ettiğini göstermişti. Berkyaruk genel olarak kaynaklarda adil ve merhametli bir kişi olarak tasvir edilmektedir. O zaman neden böyle bir hadiseye sebebiyet verdiği ya da en azından neden sessiz kaldığına dair iki yorum yapılabilir. Birincisi iktâ sistemi iflasın eşiğine geldiğinden hazineden para alan askerlerin, yaşanan gelir sıkıntısından ötürü Berkyaruk'tan da tatmin edici bir meblağ almadıkları için maişetlerini karşılamak adına böyle bir olaya sebebiyet vermiş olmalarıdır. Berkyaruk ise hem askerlerin giderlerinin karşılanması hem de kendi yanında durmaları için bu duruma rıza göstermek zorunda kalmış olabilir. Nitekim Berkyaruk'un Bağdat'ta geldikten sonra içinde bulunduğu mali sıkıntıları gerekçe göstererek halifenin vezirinden 160.000 dinar tahsis etmesi bu olasılığın doğruluğunu teyit etmektedir. İkincisi ise emîr ve askerleri üzerinde güçlü bir iktidar tasarrufu bulunmamasından dolayı elinden hiç bir şey gelmeyerek sessiz kalmak zorunda olduğu ihtimalidir. Tabî bu hadise tamamen Berkyaruk'un isteği ve emri dahilinde de gerçekleşmiş olabilir. Ancak hangi senaryo gerçek olursa olsun normal bir zamanda vuku bulmayacak bir olay meydana gelmişti. Bu elbette fetret devrinin yaratmış olduğu olguların sonucuydu ve taht mücadelelerinin halkın günlük yaşantısına nasıl yansdığına önemli bir tezahürüydü.

Yeniden gelişmelere dönecek olursak kendisine bağlı kalabalık bir askerî kuvveti bulunan Hille emîrinin Berkyaruk'un tarafına geçmesi, Muhammed Tapar ile arasındaki güç muvazenesini önemli ölçüde eşitlemişti. Bu gelişmeyle beraber Bağdat'ta gelen Berkyaruk

⁹⁰ Bündâri, *Zübtedü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 89; Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 145-146; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 240.

⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 244; Abdülkerim Özeydî, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 16.

hutbeyi kendi adına okutarak askerî ve siyasi ibreyi yeniden kendi lehine çevirdi. Bu durumun tabî sonucu olarak da Muhammed Tapar'ın tarafına geçmiş olan emîrlerden Kürboğa, Çökürmüş ve Sadüddeve Gevherayin⁹² yeniden Berkyaruk'un saflarına katılmaya başladılar. İbnü'l Esîr'in eserinde yer alan ve bu emîrlerden biri olan Kürboğa'nın kullandığı "Muhammed Tapar'dan ve Müeyyidü'l-Mülk'den bir fayda elde edemedik"⁹³ cümlesi, aslında bu karmaşık süreci çok iyi özetlemektedir.

Öte yandan bu emîrlerin kendisine katılmasıyla birlikte iyice güçlenen Berkyaruk, kardeşiyle mücadele edebilmek için yeterli güce ulaştığına kanaat getirmişti. Böylece 1100 yılının ilkbaharında harekete geçerek Hemedan yakınlarındaki Sefidrud denilen mevkiye kardeşinin ordusuna karşı saldırıya geçti. Savaşın başlarında işler Berkyaruk'un lehine gidiyordu. Gevherayin'in komuta ettiği ordunun sağ kanadı Nizamîlerin bulunduğu Muhammed Tapar'ın sol kanadındaki kuvvetleri bozguna uğratarak geri püskürtmeyi başarmıştı. Ancak askerler bu başarılarını ordugâhı yağma etmekle mükafatlandırmak istedikleri için sol kanatlarında yer alan Emîr Ahur İnanç Yabgu'nun saldırıları karşısında dağılarak kaçmak zorunda kaldılar. Böylece kazanabilecekleri bir savaşı ganimet endişesiyle kaybetmiş oluyorlardı. Berkyaruk ise veziri dâhil bir çok adamını esir bırakmış ve yanında kalmış 50 kişilik bir süvari birliğiyle Rey şehrine kaçmak zorunda kalmıştı.⁹⁴

Burada yeniden güç toplamak için Horasan'da bulunan Emir-î dâd Habeşî'ye haber göndererek ordusuyla birlikte kendisine katılmasını emretti. Bu esnada Sencer ile mücadele halinde olan Habeşî, cevaben Sencer'i şikayet etmekle yetindi. Yeniden güç kazanması için Habeşî'nin ordusuna ihtiyaç duyan Berkyaruk, Horasan'a giderek Sencer'e savaş açmak zorunda kaldı. Fakat yapılan savaşta Sencer'e yenilince hem Habeşî'nin kendisini ve kuvvetlerini kaybetti hem de kardeşinin düşmanlığını kazanmış oldu. Bu arada yanında sadece 30 adamı kalmıştı. Süratle Cürcân ve Damgan taraflarına gitti ve buradan da Hûzistan'a çekilerek yeni bir ordunun kurulması çalışmalarına başladı. Hemedan'da kendisine katılan birliklerle birlikte ise kısa süre içinde 50.000 kişiden oluşan bir kuvvet meydana getirmeyi başardı.⁹⁵

Bu büyüklükte bir ordu nasıl bu kadar kısa zamanda meydana gelmişti? Berkyaruk'a katılım gösteren Çavlı Sakavu ve öteki emîrlerin 3000, Emîr Ahur İnanç Yapgu'nun evlatlığı Ayaz'ın ise 5000 kişiden oluşan birlikleri bulunuyordu. Emîr Porsuk'un oğulları Zengî ve İlbeği'nin kaç kişilik bir orduya komuta ettikleri ise bilinmiyor.⁹⁶ Buna rağmen 50.000 kişi ile kıyaslandığında oldukça az bir kuvvet gibi duruyor. Maalesef kaynaklar bu konuda bize bir cevap sunmuyor. Fakat dönemin siyasi ve sosyal koşulları göz önüne alındığında ihtimaller dâhilinde konuya dair bir yorum getirilebilir. Anlaşıldığı üzere devletin kurumsal yapısı bu dönemde oldukça bozulmuştu. İktâ sistemi, emîrlerin devlette askeri güç sağlaması bağlamından çıkmış ve feodal bir yapılanmaya hizmet eder hale gelmişti. Vâsıt şehrinde

⁹² Aydın Usta, "Ünlü Selçuklu Kumandanı Sadüddeve Gevherayin", *Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul, 2013, s. 110.

⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 245.

⁹⁴ Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 144; Bündâri, *Zübtedü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 89; Reşîdüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 151-152; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 246; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 190; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 113.

⁹⁵ Şadrüddin el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukîyye*, s. 63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 303; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 114.

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 303; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 22.

yaşanan olay misali bazı bölgelerde bu emîrler çete reisleri gibi davranıyorlardı ve halkın mallarını zorla gasp ediyorlardı. Dolayısıyla devlet içindeki kurumsal istikrar bozulmuş, halkın can ve mal güvenliği zaafa uğramış ve geçimini sağlayacağı tarımsal ve iktisadi sistem iflasın eşiğine gelmişti. Bu durum yerleşik dünya kadar göçebe Oğuz Türklerinin yaşam koşullarını da etkiliyordu. Bu bakımından Berkyaruk'un çağrısı, bu kişiler için saltanat adayından para almak, savaştan ganimet kazanmak ya da hiç olmazsa ordu birlikleriyle birlikte çete faaliyetlerini yürütmek anlamına geliyordu. Bu kadar kısa sürede yoğun bir katılımı böyle büyük bir ordunun meydana getirilmesini açıklayacak başka bir durum yok gibi görünüyor.

Muhammed Tapar tarafı ise kendi aleyhine değişmeye başlayan güç dengesi karşısında Berkyaruk'u hazırlıksız yakalamak ve ani bir saldırı ile bertaraf etmek için zaman kaybetmeksizin harekete geçmiş ve Hemedan'da rakibiyle karşı karşıya gelmişti. Savaş başlamaya yakın Âve hâkimi Sürhâb b. Keyhüsrev amân dileyerek Berkyaruk'un safına geçti. Muhtemelen Berkyaruk'un sahip olduğu ordunun büyüklüğü karşısında kazanan tarafta yer almak adına onun kuvvetlerine katılmıştı. Nitekim Muhammed Tapar'ın 15.000 kişilik ordusuna karşılık Berkyaruk'un ordusu yaklaşık 50.000 kişiden oluşuyordu ve bu durum savaş meydanında birçok kişinin daha taraf değiştirerek Berkyaruk'un birliklerine katılmasına neden oldu. Muhammed Tapar yenilerek Horasan'dan Cürcan'a kaçarken en önemli adamı olan veziri Müeyyidü'l-Mülk'ü ise esir olarak rakibine kaptırmıştı.⁹⁷

Berkyaruk tarafından azledildiğinden beri onun aleyhine çalışan, annesi Zübeyde Hatun'u öldüren, veziri Mecdü'l-mülk'ün öldürülmesine aracı olan, Emîr Üner ve Muhammed Tapar'ın kendisine karşı isyana kalkışmasında en büyük rolü oynayan ve önde gelen emîrleri ona karşı savaşmaları için teşvik eden Müeyyidü'l-Mülk, savaş alanında Mecdü'l-Mülk'ün adamları tarafından yakalanarak huzuruna getirilmişti. Tüm bu yanlışları aynı zamanda ne kadar hırslı ve başarılı bir siyaset adamı olduğunu da gösteriyordu.⁹⁸ Bu yüzden Berkyaruk onu öldürmek yerine kendisine vezir yapmayı düşünmeye başlamıştı. Fakat bu durum karşısında taştârın kışkırtıcı bir şekilde konuşması, Berkyaruk'un sinirlenmesine ve kendi eliyle onu öldürmesine neden oldu.⁹⁹

Muhammed Tapar'ı yenmesi ve Müeyyidü'l-Mülk'ü öldürmesi, Berkyaruk'a büyük bir prestij kazandırmıştı. Bu aynı zamanda daha fazla emîrin ve askerinin onun saflarına katılması anlamına geliyordu. Musul emîri Kürboğa ve Nûru'd-Devle Dübeys b. Sadaka bunlardan sadece bazılarıydı. Kaynaklar – abartılı bir sayı olması muhtemeldir – bu katılımlar neticesinde ordunun 100.000 kişiye ulaştığını zikreder.¹⁰⁰ Dönemin şartları göz önüne alındığında savaşmak ve özellikle de kazanan tarafta yer almak en iyi gelir kapısıydı ve bu durum böyle yüksek bir katılımın nedeni konusunda bize yeterli bir gerekçe sunuyor. Ancak savaşmanın en iyi seçenek olmasını sağlayan bu şartlar aynı zamanda ülkenin vergi, ticaret ve

⁹⁷ Şadrüddîn el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukîyye*, s. 63; Reşîdüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 152; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 304; Bündârî, *Zübedü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 90; Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 146; Müneccimbaşî, *Câmiu'd-Düvel*, s. 115.

⁹⁸ “Birkaç gün bağlı kaldı. Sonunda sultana haber göndererek “Eğer siz efendimiz benim suçumu bağışlarsanız, vezirlik hizmetini bana vermek şartıyla size 100 bin dinar veririm” dedi. Sultan uygun gördü. O borç almakla meşgul oldu. Bu malı bir haftada hazır etti.” Râvendî, *Râhatü'üs-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 146

⁹⁹ Reşîdüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 152; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 305.

¹⁰⁰ Müneccimbaşî, *Câmiu'd-Düvel*, s. 116; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 305.

tarımını kapsayan mali sisteminin de çöküşüne zemin hazırlayan koşullardı. Dolayısıyla Berkyaruk'un böyle bir orduyu mali açıdan finanse etmesi mümkün görünmüyordu. Bu yüzden yanındaki emîrleri ve askerleri yavaş yavaş kendi bölgelerine göndermeye başladı.¹⁰¹

Muhammed Tapar ise kaybettiği savaş sonunda soluğu kardeşi Sencer'in yanında almıştı. Sencer daha önce Emir-î dâd Habeşî'nin olayından dolayı karşı karşıya geldiği Berkyaruk ile zaten husumet içindeydi. Bu yüzden ortak hasımları olan Berkyaruk'a karşı Muhammed Tapar ile yakınlaşması çok uzun sürmedi. Bir araya gelen kardeşler, Berkyaruk'a karşı menfaatlerini koruyacak ve çıkarlarına hizmet edecek ortak bir mutabakatta varmışlardı. Bu antlaşma neticelendikten sonra da ordusunun çoğunu dağıtmış olan Berkyaruk'u hazırlıksız yakalamak ve toparlanmasına izin vermemek için hemen harekete geçtiler.¹⁰² Berkyaruk ise kardeşlerinin kendisini gafil avlamak adına giriştikleri bu teşebbüsü boşa çıkarmak ve yeniden güç kazanmak için en zengin ve güçlü emîrlere biri olan Emîr Porsuk'un bulunduğu Hemedan'a doğru yola çıktı. Ancak yolda iken evlatlığı olduğu Emîr Ahur İnanç gibi kendisi de taraf değiştirme konusunda mahir olan Emîr Ayaz'ın şehrini muhafaza için Muhammed Tapar ile mektuplaştığını öğrendi. Bu yüzden istikametini çevirerek Emîr Porsuk'un oğullarının desteğini kazanmak adına onların yanına gitti. Fakat onlar da Emîr Ayaz'ın gelmediğini öğrendiklerinden gücü azalmış olan Berkyaruk'un yanında yer almak istemediler.¹⁰³ Kısa bir zaman önce güçlü ve kazanan taraf olduğu için etrafında 100.000 kişi toplanmış olan Berkyaruk şimdi ise oluşan yeni şartlar içinde hiç kimsenin yanına gelmek istemediği sıradan biri haline gelmişti. Aslında kendisi kısa bir zaman önce halife tarafından sultanlığı tasdik edilmiş ve ülkenin dört bir yanında adına hutbe okunan meşru hükümdardı. Ancak saltanatının askerî ve mali dayanağı emîrlere iki dudağı arasında çıkan cümlelere bağlı olduğu için tüm itibarı ve meşruiyeti de onların takinacakları tavra bağlı hale geliyordu. Nitekim Muhammed Tapar'ın siyaset tarzını sevmediği için ret ettiği Emîr Ayaz'ın emrindeki 5.000 askerle yeniden Berkyaruk'a dönmesi, kendisine askerî bakımından büyük bir güç katmasına ve bu güce dayalı olarak Bağdat'a girmesine sağlayacaktı. Ayrıca halifeden 50.000 dinar tutarındaki bir meblağı almasına ve hutbeyi kendi adına okutmasına da vesile olacaktı.¹⁰⁴ Yani yeniden askerî güç kazanması, halifeden para alması ve hutbeyi kendi adına okutması tamamen Emîr Ayaz'ın verdiği destek sayesinde olmuştu. Öte yandan bu gücü sağlayan askerler onlara maaşlarını veren Emîr Ayaz'a bağlıydılar ve sultanın otoritesi onların nazarında emîrlere verdiği hükümlere göre şekil alacak kadar zayıf bir bağ ile sınırlıydı. Nitekim Bağdat'ta girdiklerinde askerler şehri yağmalamaya ve halkın mallarını gasp etmeye başladılar.¹⁰⁵ Berkayruk elbette kendisini yerleşik dünyaya karşı bir cihan sultanından ziyade bir çete reisi gibi gösteren böyle bir olaydan rahatsız olmuştu. Ancak mevcut iktidarı bu tür bir olaya müdahale etmek ve gerekli cezaları vermesini sağlayacak kadar güçlü değildi.

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 305; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 24.

¹⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 305; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 116; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 24; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 85.

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 305; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 116; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 24; Ali Öngül, *Selçuklar Tarihi*, s. C. I, s. 180.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 306; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 117; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 24.

¹⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, Çev. M. Keskin, İstanbul, 1995, C. XII, s. 160; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 308; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 25.

Sultan olmasına rağmen Berkyaruk'un güce dayalı iktidar meşrutiyetinin bu dönemde ne kadar zayıfladığını gösteren bir örnek daha yaşanacaktı. İçinde bulunduğu mali sıkıntıyı aşmak adına daha önce kendi saflarında yer almış olan Hille Emîri Seyfü'd-Devle Sadaka'dan veziri aracılığıyla biriken borçlarını vermesini emrettiğinde Hille Emîri'nin çok sert tepkisiyle karşılaştı. Bu tepkiyi önlemek ya da yumuşatmak adına bazı teşebbüslerde bulunsa da başarılı olamadı. Ayrıca Sadaka b. Mezyed'in vergi borçlarını ödemediği gibi hutbeyi Muhammed Tapar adına okutmasına ve egemenlik sınırlarını genişletmesine de mani olamadı.¹⁰⁶ Aslında devlet otoritesinin güçlü olduğu bir dönemde bir emîrin bunu yapmasına imkân yoktu. Zira bedel olarak kendi başı dâhil neleri kaybedebileceğini az çok tahmin edebiliyordu. Ancak fetret devri bu emîrlere kendi askerî güçlerine dayalı olarak istedikleri gibi hareket etme alanı yaratıyordu.

Buna rağmen hanedan üyelerinin kendi askerleri karşısında bu kadar zayıf bir duruma düşmelerine sebep olan taht mücadeleleri etkinliğini koruyordu. Muhammed Tapar ve Sencer'in ilerlemesine mukabil ağır bir hastalık geçirmeye başlayan Berkyaruk geri çekilmeye başlamıştı. Bu arada ordusu geçtikleri bütün yerleşim yerlerini yağmalarken, devlete bağlı emîrlere ise menfaatlerine göre pozisyon almaya devam ediyorlardı. Artuk oğlu İlğazi ve vergi ödememek için tabî olduğu Berkyaruk'a isyan eden Sadaka b. Mezyed, Muhammed Tapar'a bağlılık arz ederken Vâsıt şehrinin askerleri ve zayıf olduğu dönemde ona katılmayı reddeden Porsuk oğulları da Berkyaruk'un tarafına geçmişlerdi. Böylece hastalığını atlatan Berkyaruk, asker bakımından da güçlenirken iki taraf arasındaki güç muvazenesi de dengelenmiş oluyordu.¹⁰⁷ Birbirini takipte olan iki ordu nihayet Nihâvend yakınlarında bulunan Rûzrâver'de karşı karşıya geldiler. İki tarafta da önemli sayıda kuvvet bulunuyordu ve uzun süredir devam eden mücadeleler esnasında zaman zaman yan yana da savaşmış olan bu askerler artık çoğunlukla birbirlerini tanımır hale gelmişlerdi. Muharebe alanına geldiklerinde savaşmak istemedikleri anlaşılıyordu. Ancak çok kan dökülebilir endişesinin yanı sıra askerlerin bu tutumu da hâsıl olunca halife ve din adamları araya girerek tarafları antlaşma yapmaya ikna etmeyi başardılar. Buna göre Berkyaruk "meşru sultan" statüsünü korurken, Muhammed Tapar ise 1.300.000 dinar vergi mukabilinde Diyarbekir, el-Cezîre ve Musul eyaletlerini de ekleyerek sınırlarını genişlettiği "Gence Meliki" olarak görevini yapmaya devam edecekti.¹⁰⁸

Devletin fiilen ikiye ayrıldığını hüküm altına alan bu antlaşma ile birlikte iki ordu savaşmadan kendi görev yerlerine dönmek için yol koyuldular. Emîrlere ise çoğunlukla iktâlarının bulunduğu bölgelerine çekildiler. Ancak tek başına iktidar olma hırsını tatmin etmemiş olan Muhammed Tapar, hemen harekete geçerek onu antlaşma yapmaya zorlayan emîrlere ölmeye başladı. Bu arada daha önce Berkyaruk'un tarafında iken Muhammed Tapar'ın kuvvetlerine katılmış olan Emîr Yınal b. Ânûştekin'de sultana karşı onu tahrîk ederek isyan etmesi için kışkırtıyordu. Nihayet üç defa nüvbet çalması gerekiyorken beş defa çalarak alenen isyan ettiğini göstermiş ve yeniden sultanlığını ilan etmişti. Bu gelişme

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 308; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 25-26.

¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 310.

¹⁰⁸ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2018, s. 355-356; Bündâri, *Zübtedü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 90; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 310; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 117; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 26-29; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 89-95.

karşısında savaşmak dışında başka bir seçeneği kalmayan Berkyaruk, kardeşinin toparlanmasına izin vermemek için derhal saldırıya geçti. Rey yakınlarındaki muharebede Muhammed Tapar'ın ordusu ağır bir hezimete uğradı. Hiç kimse ölmemesine rağmen Muhammed Tapar'ın ordusu ilk saldırı karşısında direnemedi ve ordu safları bozulduğundan savaş alanındaki askerleri çok seri bir şekilde dağıtarak kaçmaya başladı.¹⁰⁹ Muhtemelen kendi tarafındaki emîrleri öldürmesi hem gücünü zayıflatmış hem de diğer emîrlerin çekinerek onun saflarına katılmamasına neden olmuştu. Dolayısıyla asıl güç merkezi olan emîrleri saf dışı bırakmak ve bu nedenle diğerlerinin de çekinmesine sebep olmak savaşta kaybetmesinde önemli bir etki yaratmıştı.

Muhammed Tapar uğradığı hezimet karşısında yanında bulunan az sayıdaki maiyetiyle birlikte kaçarak İsfahan'a gitti. Burada şehir kalesini muhafazaya alarak savunmasını güçlendirmeye başladı. Berkyaruk'da kardeşini takibe koyularak şehri kuşatmaya aldı. Kalenin kuşatması uzun bir süre devam etti. Kale içindekiler dışarıdan herhangi bir gıda temininde bulunamadıkları için zaman geçtikçe daha da perişan olmaya başlamışlardı. Bu durum karşısında daha fazla direnemeyeceğini anlayan Muhammed Tapar, güvendiği emîrlere bazıları kalenin savunmasına komutan tayin ederek yanındaki bir miktar askerle birlikte yeni kuvvetler bulmak için kaleyi terk etti. Yola çıktıktan sonra onun ayrıldığını haber alan Berkyaruk ise hemen Emîr Ayaz'ı görevlendirerek peşine taktı. Emir Ayaz bir süre takip ettiği Muhammed Tapar'ı askerleriyle birlikte sıkıştırarak yakalamayı başardı. Ancak Muhammed Tapar'ın kendisini ikna etmesi üzerine hem onu yakalamaktan vazgeçmiş hem de bir miktar at ile katırını da hizmetine vermişti.¹¹⁰

Bu arada tahtın varislerine bağlı bazı emîrlere Bağdat'ta hutbeyi onların adına okutmak için büyük bir mücadeleye girişmişlerdi. Gümüştekin, Berkyaruk adına bu mücadeleyi yürütürken Artuk oğlu İlgazi'de Muhammed Tapar'ı destekliyordu. Nihayet Hille emîri Sadaka'nın Muhammed Tapar lehine çekişmelere dâhil olmasıyla birlikte bu mücadeleler son bulmuş ve Bağdat dâhil olmak üzere çevresindeki yerleşim birimlerinde hutbe Muhammed Tapar adına okunmaya başlamıştı. Özellikle Muhammed Tapar tarafını destekleyen emîrlere Bağdat ve çevresindeki şehirleri halifeyi mecbur bırakarak desteğini kazanmak adına yağma etmeleri, halka büyük bir zarar vermişti.¹¹¹ Öte yandan emîrlere Muhammed Tapar ve Berkyaruk adına Bağdat'ta neden bu kadar mücadele ettikleri sorusuna verilecek bir cevap, bu iktidar çekişmelerini anlamak bakımından da büyük bir önem arz ediyor. Zira halifeliğin merkezinde hutbe kimin adına okunursa tüm ülkede meşru sultan o kişi olmuş oluyordu. Bu bakımdan emîrlere destekledikleri tarafın ismini Bağdat'taki hutbede zikredilmelerini sağlamaları, mücadeleyi kazandıkları ve sultan ilan edilen kişi üzerinden hâkimiyeti ele geçirdikleri anlamına geliyordu. Şehirleri yağmalamaları, halkı gasp etmeleri, halifeyi sıkıştırmaları ve soydaşlarıyla ölümüne bir mücadele halinde olmalarının tüm sebebi bu gerçeğe dayanıyordu.

¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 331-332; ; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 191; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 118-120; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 29.

¹¹⁰ Şadrüddîn el-Hüseyinî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukîyye*, s. 64; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 334-335; ; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 191; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 119; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 30-31; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, C. I, s. 186.

¹¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. X, s. 356-360; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 33-35.

Muhammed Tapar iki defa üst üste yenilmesine rağmen mücadeleyi sürdürmekte kararlıydı. Bu yüzden Azerbaycan taraflarına giderek yeni kuvvetler temin etme arayışına girdi. Onun bu kararlığını gören muhteris emîrler de yeni iktâlar ve paralar elde etmek gayesiyle yeniden mücadelelerin içine dâhil olmaya başladılar. Gence ve Arran'da bulunan Emîr Kızıoğlu komutasındaki kuvvetler ve Mevdûd b. İsmail, Emîr Yınal, Sökmen el-Kutbî, Muhammed b. Yağısıyan gibi diğer emîrlerin birlikleri de Muhammed Tapar'ın sancağı altında savaşmak için ona katılmaya başladılar. Bu katılımlarla iyice güçlenen Muhammed Tapar yeniden Berkyyaruk ile savaşmak için yola çıktı. Diğer yandan kardeşinin yeniden güçlendiğini ve savaşmak için yola çıktığını haber alan Berkyyruk'ta kuvvetleriyle birlikte harekete geçti. Hoy şehri yakınlarında beşinci kez karşı karşıya gelen taraflar ikinci vakti başladıkları savaşı gece yarısına kadar sürdürdüler. Emîr Ayaz'ın günün sonunda zinde kalmış 500 kişilik kuvvetleriyle yaptığı ani baskın karşı tarafın tüm direncini kırdığı gibi askerlerinin dağılarak kaçmasına ve Muhammed Tapar'ın bir kez daha yenilerek geri çekilmesine neden oldu.

Ancak Muhammed Tapar bir kez daha savaşmak ve tahtı ele geçirmek için yeniden kuvvet toplamaya başlamak istiyordu. Bu amaçla önce Erciş'e oradan da Ahlatşahların hâkimi ve müttefiki Sökmen el-Kutbî'nin yanına gitti. Daha sonra Erzen-i Rum hâkimi Ali ve Ani hâkimi Menûçih'r'den mücadelesine destek olmaları için kuvvet istedi.¹¹² Oysa ülkenin tüm kurumsal yapısı neredeyse bitme noktasına gelmişti. Askerler gittikleri her yerde yağma yapıyor, iç ve dış güvenlik büyük bir zafiyet yaşıyordu. Ülke tarımı iktâ sisteminin bozulmasından dolayı bitme noktasına ulaşmış, Haçlılar İslâm dünyasını kan deryasına döndürmüştü. Ama en önemlisi bunların hiçbirini önemsemeyip sadece kendi menfaatleri uğruna taht adaylarını ellerinde oyuncak gibi oynatan emîrler, devleti yıkımın eşiğine getirmişti. Berkyyaruk uzun yıllardır içinde bulunduğu bu mücadelelerin yarattığı sonucu çok iyi idrak etmişti. Taht mücadeleleri hanedan üyeleri için değil aslında emîrlerin hırsları için yapıyordu ve ülke öyle bir hale gelmişti ki neredeyse uğruna bir ömür verdiği saltanatını sürdüreceği bir ülkesi kalmayacaktı. Bu yüzden galip taraf olmasına rağmen kardeşiyle nihai bir antlaşma yapmak ve bu mücadelelere son vermek için haber gönderdi. Muhammed Tapar'da bu durumun farkına varmış olmalı ki Berkyyaruk'un teklifini kabul ederek antlaşma yapmaya razı oldu.

İki kardeş arasında Mayıs 1100 yılında başlayan mücadeleler dört yıl sürmüş ve nihayet Ocak 1104'te ülkenin resmen iki kardeş arasında taksim edilmesini öngören antlaşma ile son bulmuştu. Yapılan antlaşmaya göre Muhammed Tapar beş vakit nevbet çalabilecek, hutbe Bağdat'ta Berkyyaruk adına okunacak diğer şekilde iki tarafında hâkim olduğu bölgelerde onlar adına okunacaktı. Azerbaycan'daki Sefidrud bölgesi sınır olmak üzere Kafkaslardan Suriye'ye kadar olan bölgeler Muhammed Tapar'ın hâkimiyetine bırakılırken başta başşehir İsfahan olmak üzere Horasan hariç devletin doğusu Berkyyaruk'a kalacaktı. Horasan'da ise Sencer egemenliğini muhafaza etmekle birlikte hutbeyi Muhammed Tapar ve kendi adına okutacaktı. Askerlere istedikleri tarafa geçme hakkı tanınırken, Berkyyaruk'un vefatından sonra da devletin başına Muhammed Tapar geçecekti. Antlaşma iki taraf nezdinde

¹¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 356-360; ; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 191; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 120-121; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 31-33.

kabul gördükten sonra İsfahan Berkyaruk'a teslim edildi ve Muhammed Tapar'ın askerleri de onun yanına gitmek için yola çıktı. Ayrıca Bağdat'ta da hutbe Berkyaruk adına okunmaya başladı.¹¹³

SONUÇ

Âl-i Selçuk'un Melikşah döneminde Çin hudutlarından Akdeniz kıyılarına kadar geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurmasının iki temel dayanağı bulunmaktaydı. İranlı asilzadeler olan dihanlar ve idareciler devletin bürokrasi, ticaret ve eğitim gibi yerleşik dünya ile süregelen ilişkilerini tanzim ederken Türkmen boyları ise askeri gücün kaynağını oluşturmaktaydı. Bununla birlikte iki tarafında hükümdara sadakatleri büyük oranda elde edecekleri kazanımlara bağlıydı. Bu yüzden Melikşah başarılı askeri seferleri neticesinde hem ülkeyi zenginleştirip hem de otoritesini güçlendirdiği için iki tarafında devlet politikaları ile uyumlu bir şekilde hareket etmelerini mümkün kılmaktaydı.

Öte yandan İran bürokrasisinden gelen Nizamülmülk'ün vezir olması ile birlikte ülke, Türk geleneklerindeki yönetim anlayışından ziyade İranlı vezirin beslendiği kaynaklara göre idare edilmeye başlandı. Türkmen emîrleri saray siyasetinden izole edildi ve hükümdarın mutlak monarşisini güçlendiren yeni bir doktrin benimsendi. Kökenleri Roma dönemine dayanan ve iyileştirilen iktâ uygulaması devletin ekosisteminin temel dayanağı haline getirildi. Ordu yerel yönetimler ağıyla ilişkili olarak kapsamlı bir dönüşüm yaşadı. Tarımsal faaliyetler ve ekonomi ile aynı sisteme entegre edildi ve yönetim becerisiyle uyumlu hale getirildi.

Melikşah dönemi bu kazanımların zirve noktasıydı. Ama onun ölümüyle birlikte başlayan taht kavgaları tüm bu denge sisteminin yeni baştan dizayn olmasına sebep oldu. Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk tahtın muhtemel varisi konumundaydı. Ancak Melikşah'ın küçük eşi Terken Hatun beş yaşındaki oğlu Mahmud'u hükümdar yapmak için harekette geçti. Bazı muhalif görüşlere rağmen Abbasi halifesinden dini bir fetva alarak bir meşrutiyet kaynağı oluşturdu. Daha sonra yanındaki Türkmen emîrlere yüklü miktarda altın dağıtarak sadakatlerini satın aldı ve oğlunun askeri desteğini meydana getirdi. Elbette ki Terken Hatun'un bu hamleleri küçük yaştaki oğlu üzerinden iktidarı kontrol etme isteğine dayanıyordu. Ama beraberinde Selçuklu hanedanlığının hükmetme yetkisine yeni ortaklar oluşturdu. Abbasi halifesi, kimin hükümdar olacağına karar veren bir pozisyona sahip olarak güçlü bir otorite elde etti. Türkmen emîrleri ise savaşılan adayların asker ihtiyacını karşılayan taraflar olarak daha önce İran bürokrasisi karşısında kaybettikleri prestijlerini yeniden elde etme arayışına girdiler.

Devletin askeri gücü büyük oranda iktâ sistemine bağlı olarak Türkmen emîrlerin kontrolü altındaydı. Merkezi ordu kuvvetlerinin sayısı ise çok azdı ve Nizamülmülk'ün soyundan gelenler tarafından yönetilmekteydi. Bu yüzden Berkyaruk ya da Terken Hatun'un mutlak suretle bu emîrlerin desteklerine ihtiyaçları vardı. Güç onların elindeydi ve herhangi

¹¹³ Şadrüddin el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, s. 69-70; Reşidüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, s. 153-154; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 356-360; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 191; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 120-121; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 31-33.

bir taht adayını seçmeleri tamamen altın ya da devlet idaresinde elde edecekleri makamlara bağlıydı. Tahtın yeni adayları olarak Melikşah'ın kardeşi Tutuş, çocukları Muhammed Tapar ve Sencer ile ailenin bazı üyeleri daha ortaya çıktıklarında da bu konjüktör değişmedi. Hatta taht adaylarının sayılarının artması Türkmen emîrleri için daha fazla altın ve daha yüksek bir itibar demektir. Bu yüzden yaklaşık on iki yıl süren bu mücadeleler esnasında tüm çatışmaların merkezinde yer alarak olası sonuçları belirlediler ve kimin hangi savaşı kazanacağına büyük ölçüde onlar karar verdiler

Diğer yandan bu emîrler idare ettikleri boyların üyelerini ganimet açısından tatmin etmek zorundaydı. Aksi takdirde bir iç isyan neticesinde hükmetme yetilerini kaybedebilirlerdi. Bundan dolayı mücadeleler esnasında hangi taht adayının tarafında yer alacakları kesinlikle elde edecekleri maddi menfaatlere ya da siyasi mevkilere bağlıydı. Onlar için Selçuklu hanedan üyelerinin kut anlayışından gelen ayrıcalıklı konumlarının hiçbir önemi kalmamıştı. Nitekim Melikşah'ın kardeşi Tutuş bir askerinin kılıç darbeleri neticesinde hayatını kaybetmiş hanedan üyesi Arslan Argun kendi köleleri tarafından katledilmişti. Tahtın en muhtemel adayı Berkyaruk Türkmen emîrleri tarafından fütursuzca hapsedilmişti. Selçuklu fetret devrinin bu olağandışı döneminde Türkmen emîrlerinin rolü Selçuklu hanedan üyelerinden can alıp onlara can verecek kadar mutlak bir hegemonyaya dönüşmüştü.

Kaynakça

Ana Kaynaklar

Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2011.

Azimî, *Azimî Tarihi*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

Bundarî, *Zubdat al-nusra va nuhbat al usra*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara, 1943.

el-Yezdî, Muhammed, *el-Hüseynî, el-Urâza fi'l-Hikâyeti's Selcûkiyye*, Çev. Mehmet Çalışkan, İstanbul, 2020.

er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sûrûr*, çev. Ahmet Ateş, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1957.

Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2018.

İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, Çev: M. Keskin, İstanbul, 1995.

İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, çev. Tercüme Heyeti, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1987.

İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

İbnü'l-Cevzî, *el- Muntazam fi târihi 'l-mülûk ve 'l-ümem*, Ankara, 2014.

Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, haz. Ali Öngül, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, Haz: Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara, 2018.

Reşîdü'dîn Fazlulah, *Cami'ü't-Tevârih*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi 'l-a'yân'da Selçuklular*, Ankara, 2011.

Şadrüddîn el-Hüseyinî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1943.

Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, 2000.

Araştırma Eserleri ve Makaleler

Altan, Ebru, “Yağsıyan” *DİA*, C. XXXXIII, İstanbul, 2002.

Bezer, Gülay Öğün, “Terken Hatun ve Tarihi Şahsiyeti”, *Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler II)*, Yay. Haz. Metin Hülagü v.d. TTK Yayınları, Ankara, 2014.

Bosworth, C.E., “The Political and Dynastic History of the Iranian World”, *The Cambridge History of Iran: Saljuq and the Mongol Periods*, Edt: J.A. Boyle, V. 5, Cambridge, 1968.

Demir, Mustafa, *Büyük Selçuklular Tarihi*, s. 101, Sakarya Kitapevi, Sakarya, 2004.

Durdu, Arslan, “Arslan Argun İsyanına Farklı Bir Bakış”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (16), Bolu, 2018.

Grigoreviç, Sergey Agacanov, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.

Kafesoğlu, İbrahim, “Kür-Boğa”, *İA*.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1976.

Kurpalidis, G.M., *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Çev: İlyas Kemalov, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007.

Lowick, N. M., "Seljuq Coins", *The Numismatic Chronicle*, Vol. 10, 1970.

Merçil, Erdoğan, "Selçuklularda Zengin Emîrler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII, Sayı: 1.

Nesibli, Yunis, "Ortaçağ Gürcü Kaynaklarında Türkler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 4.

Öngül, Ali, "Emîr Üner (ö. 492/1098)", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara, 1995.

—————, *Selçuklular Tarihi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2014.

Özaydın, Abdülkerim, "Büyük Selçuklu Emiri Kürboğa", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul, 1997, Sayı: 36.

—————, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

Özgüdenli, Osman, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, İstanbul, 2013.

Paul, Jürgen, "Arsân Arghûn – Nomadic Revival?", *The Seljuqs. Politics, Society and Culture*, ed. Christian Lange- Songül Macit, Edinburgh, 2011.

Paydaş, Kâzım, "Büyük Selçuklu Devleti Kumandanlarından Urfa Fatihî Bozan Bey", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Haziran 2005, Sayı, 156.

Polat, Sait, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, İstanbul, 2011.

Safi, Omîd, *Religion and Politics in Saljuq Iran Neogoiating İdeogly and Religious Inquiry*, Oxford Press, Pakistan, 2007.

Sanaullah, Mavlavî Fâdıl, *The Decline of the Saljuqid Empire*, Calcutta, 1938.

Sevim, Ali, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", *Beletten*, 1963, c. XXVII, Sayı, 107.

—————, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Siyaset Teşkilat ve Kültür, TTK, Ankara, 1995.

Sümer, Faruk, "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri IV", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, 1987, Sayı: 51.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2001.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005.

Usta, Aydın, “Ünlü Selçuklu Kumandanı Sadüddevle Gevherayin”, *Erdogan Merçil’e Armağan*, İstanbul, 2013.